

Михайло Коцюбинський

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

Згідно з новою
програмою
Міністерства
освіти і науки
України

Анотація

Твори Михайла Коцюбинського занурять юних читачів у світ карколомних пригод. Драматична минушина українського народу, старовинні звичаї та легенди, у яких реальність переплітається з містикою, захопливі історії кохання та подолання перешкод — це й багато іншого школярі знайдуть на сторінках нашої книжки.

ISBN 978-966-942-277-4

© Канкава А. Н., ілюстрації, 2017

© ТОВ «Видавництво “Віват”», 2017

Михайло Коцюбинський

**ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ.
ДОРОГОЮ ЦІНОЮ**

Тіні забутих предків

Іван був дев'ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків. Двадцятою і останньою була Анничка.

Не знати, чи то вічний шум Черемошу і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері^[1], чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на нею таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. Не раз вона з ляком думала навіть, що то не од неї дитина. Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки — і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня.

Туго росла дитина, а все ж підростала, і не стямились навіть, як довелось шити їй штани. Але так само була чудна. Дивиться перед себе, а бачить якесь далеке і не відоме нікому або без причини кричить. Гачі^[2] на йому спадають, а воно стоїть серед хати, заплющило очі, роззявило рота і верещить.

Тоді мати виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, люто гукала:

— Ігі на тебе! Ти, обміннику. Щез би у озеро та в тріски!..

І він щезав.

Котивсь зеленими ца`ринками^[3], маленький і білий,

наче банька кульбаби, безстрашно забирався у темний ліс, де наче гаджуги^[4] кивали над ним галузками, як ведмідь лабами.

Звідси дивився на гори, близькі й далекі верхи, що голубіли на небі, на смерекові чорні ліси з їх синім диханням, на ясну зелень царінок, що, мов дзеркала, блищали в рамах дерев. Під ним, в долині, кипів холодний Черемош. По далеких горбах дрімали на сонці самотні оселі. Було так тихо і сумно, чорні смереки безперестанку спускали сум свій в Черемош, а він ніс його долом й оповідав.

— Іва!.. Мо-ой! — гукали на Івана од хати, але він того не слухав, збирав малини, нукав з листочків, робив свистілку або пищав у травинку, намагаючись вдати голоси птахів та всі ті згуки, що чув у лісі. Ледве помітний в лісовім зелі, збирав квітки і косичив ними свою кресаню (бриль), а утомившись, лягав десь під сіном, що сохло на островах^[5], і співали йому до сну та й будили його своїм дзвоном гірські потоки.

Коли Іванові минуло сім літ, він уже дивився на світ інакше. Він знав вже багато. Умів знаходити помічне зілля — одален, матриган і підойму, розумів, про що канькає каня, з чого повсталала зозуля, і коли оповідав про все те вдома, мати непевно позирала на нього: може, воно до нього говорить? Знав, що на світі панує нечиста сила, що а`рідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржи`нку^[6]: оленів, зайців і серн; що там блукає веселий чугайстир, який

зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки; що живе в лісі голос сокири. Вище, по безводних далеких недеях^[7], нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник. Міг би розказати і про русалок, що гарної днини виходять з води на берег, щоб співати пісень, вигадувать байки і молитви, про потопельників, які по заході сонця сушать бліде тіло своє на каменях в річці. Всякі злі духи заповнюють скелі, ліси, провалля, хати й загороди та чигають на християнина або на маржину, щоб зробити їм шкоду.

Не раз, прокинувшись уночі, серед ворожої тиші, він тремтів, сповнений жахом.

Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна.

Тепер він вже мав обов'язки — його послали пасти корови. Гнав в ліс своїх жовтаню та голубаню, і коли вони потопали в хвилях лісових трав та молодих смеречок і вже звідти обзивались до нього, як з-під води, тужливим дзвоном своїх дзвінків, він сідав десь на узбіччі гори, виймав денцівку (сопілку) і вигравав немудрі пісні, яких навчився од старших. Однак та музика не вдовольняла його. З досадою кидав денцівку і слухав інших мелодій, що жили в ньому, неясні і невловимі.

Знизу підіймався до Івана і затоплював гори глухий гомін ріки, а в нього капав од часу до часу прозорий дзвін колокольця. З-за галузки смереки виглядали зажурені гори, напоені сумом тіней од хмар, що все стирали бліду усмішку царинок. Гори щохвилини міняли

свій настрій: коли сміялась царинка, хмурився ліс. І як трудно було вдивитись в те рухливе обличчя гір, так трудно було дитині спіймати химерну мелодію пісні, що вилась, тріпала крильцями коло самого вуха і не давалась.

Одного разу він покинув свої корови і подряпавсь на самий ґрунь (верх). Ледве помітною стежкою підіймався вище і вище, поміж густі зарослі блідої папороті, колючої ожини й малини. Легко перескакував з камінця на камінчик, перелазив через повалені дерева, продирався крізь гіллячки кущів. За ним підіймався з долини вічний шум річки, росли гори, і вже вставав на крайнебі блакитний привид Чорногори. Довгі плакучі трави крили тепер боки гори, дзвінки корів обзивались, як далеке зітхання, все частіше попадалось велике каміння, що далі, на самім вершку, творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах корінням смерек. Під ногами в Івана кожний камінь вкривали рудаві мхи, грубі, м'які, шовкові. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'яко вгинались і обіймали ногу, як пухова подушка. Кучерява зелень гогозів і а`фин^[8] запустила своє коріння у глибінь моху, а зверху сипнула росою червоних та синіх ягід.

Тут Іван сів одпочити.

Ніжно дзвеніла над ним хвоя смерек, змішавшись з шумом ріки, сонце наляло злотом глибоку долину, зазеленило трави, десь курився синій димок од ватри^[9],

з-за Ігриця оксамитовим гулом котився грім.

Іван сидів і слухав, забувши зовсім, що має доглядати корови.

І ось раптом в сій дзвінкій тиші почув він тиху музику, яка так довго і невловимо вилась круг його вуха, що навіть справляла муку! Застиглий і нерухомий, витягнувши шию і з радісним напруженням ловив дивну мелодію пісні. Так люди не грали, він принаймні ніколи не чув. Але хто грав? Навкруги була пуста, самотній ліс і не видно було живої душі. Іван озирнувся назад, на скелі, — і скаменів. На камені, верхи, сидів «той», щезник, скривив гостру борідку, нагнув ріжки і, заплющивши очі, дув у фляру. «Нема моїх кіз... Нема моїх кіз...» — розливалась жалем фляра. Та ось ріжки піднялись вгору, щоки надулись і розплющились очі. «Є мої кози... Є мої кози...» — заскакали радісно згуки, і Іван з жахом побачив, як, виткнувшись з-за галузок, затрясли головами бородаті цапи.

Він хтів тікати — й не міг. Сидів прикутий на місці і німо кричав од холодного жаху, а коли врешті видобув голос, щезник звинувся і пропав раптом у скелі, а цапи обернулись в коріння дерев, повалених вітром.

Іван гнав тепер вниз, без тями, наосліп, рвав зрадливі обійми ожин, ламав сухі гіллячки, котився по слизьких мхах і з жахом чув, що за ним щось женеться. Нарешті впав. Скільки лежав, не пам'ятає.

Прийшовши до себе і вздрівши знайомі місця, він заспокоївся трохи. Здивований, наслухав якийсь час.

Пісня, здавалось, бриніла вже в ньому. Він вийняв денцівку. Зразу йому не йшло, мелодія не давалась. Починав грати спочатку, напружував пам'ять, ловив якісь згуки, і коли врешті знайшов, що віддавна шукав, що не давало йому спокою, і лісом поплила чудна, не відома ще пісня, радість вступила у його серце, заляла сонцем гори, ліс і траву, заклекотіла в потоках, підняла ноги в Івана, і він, пожбурнувши денцівку в траву та взявшись у боки, закружився в танці. Перебирав ногами, ставав легко на пальці, бив босими п'ятами в землю, щібав голубці, крутився і присідав. «Є мої кози... Є мої кози...» — щось співало у ньому. На сонячній плямі полянки, що закралась в похмуре царство смерек, скакав біленький хлопчик, немов метелик пурхав зі стебла на стеблину, а обидві корови — жовтаня і голубаня, просунувши голови межі галузки, привітно дивились на нього, жуючи жуйку, та зрідка дзвонили йому до танцю.

Так знайшов він у лісі те, чого шукав.

Вдома, в родині, Іван часто був свідком неспокою і горя. За його пам'яті вже двічі коло їх хати трембітала трембіта^[10], оповіщаючи горам і долам про смерть: раз, коли брата Олексу роздушило дерево в лісі, а вдруге, коли браччік Василь, файний веселий легінь, загинув у бійці з ворожим родом, посічений топірцями. Се була стара ворожнеча між їхнім родом і родом Гутенюків. Хоч всі в родині кипіли злістю й завзяттям на той диявольський рід, але ніхто не міг докладно розказати Іванові, звідки пішла ворожнеча. Він теж горів бажанням помститись

і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись в бій.

То байка, що Іван був дев'ятнадцятий в батька, а Анничка двадцята. Їхня родина була невелика: старині двоє та п'ятеро дітей. Решта п'ятнадцять спочило на цвинтарі біля церковці.

Всі вони були богомільні, любили ходити до церкви, і особливо на храм. Там можна побачитись було з далеким родом, що осівся по околишніх селах, та й траплялась нагода оддячить Гутенюкам за смерть Василеву та за ту кров, що не раз чю`рила з Палійчуків.

Витягалось найкраще лудіння (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна гугля, яку мати обережно несла на ціпку через плече. Іван теж дістав нову кресаню і довгу дзьобню, що біла його по ногах.

Сідлались коні, і суточками^[11] зеленим верхом ішов пишний похід та закосичував плай^[12] гейби червоним маком.

По горах, долами й верхами, тяглися святочно прибрані люди. Зелена отава царинок розцвіталася раптом, вздовж Черемошу плив різнобарвний потік, а десь високо, на чорному запиналі смерекових лісів, жаром горів під ранішнім сонцем червоний дашок гуцульського парасоля.

Незабаром Іван побачив стрічу ворожих родів.

Вони вже вертали з храму, тато був трохи напийтий.

Раптом на вузенькій дорозі, між скелею і Черемошем, зробився тиск. Вози, кінні і піші, чоловіки й жінки — спинились і збились в купу. В лютому гвалті, що зв'язавсь одразу, як вихор, невідомо од чого, заблищали залізні бартки та заскакали перед самим обличчям. Як креміль і криця, стялись роди — Гутенюки з Палійчуками, і перше ніж Іван встиг розібрати, про що їм йдеться, тато розмахнув бартку і вдарив плазом комусь по чолі, з якого бризнула кров, залляла лице, сорочку та пишний кептар. Йойкнула челядь^[13], кинулась одтягати, а вже людина з лицем червоним, як його гачі, тяла барткою ворога в голову, і похитнувся Іванів тато, як підтята смерека. Іван кинувся в бійку. Не пам'ятав, що робить. Щось підняло його. Але дорослі потолочили йому ноги, і він не міг протиснутись туди, де бились. Все ще гарячий, роз'юшений злістю, він наскочив з розгону на маленьке дівча, що тряслось з жаху біля самого воза. Ага! Се, певно, Гутенюкова дівка! І, не думавши довго, ударив її в лице. Вона скривилась, притулила руками до грудей сорочку і почала тікати. Іван зловив її коло ріки, шарпнув за пазуху і роздер. Звідти впали на землю нові кісники, а дівчинка з криком кинулась їх захищати. Але він видер і кинув у воду. Тоді дівчинка, зігнута вся, подивилась на нього спідлоба якимсь глибоким зором чорних матових очей і спокійно сказала:

— Нічьо... В мене є другі... май ліпші.

Вона наче його потішала.

Здивований лагідним тоном, хлопець мовчав.

— Мені неня купила нову запуску... і постолі... і мережані капчурі... і...

Він все ще не знав, що сказати.

— Я си обую файно та й буду дівка...

Тоді йому заздрісно стало.

— А я вже вмію грати в денцівку.

— Наш Федір зробив си таку файну фляюру... та й як зайграє...

Іван надувся.

— Я вже щезника бачив.

Вона неймовірно подивилась на нього.

— А нашо ж ти б'єш си?

— А ти нашо коло воза стояла?

Вона подумала трохи, не знаючи, що одповісти, і почала шукать щось за пазухою.

Витягла врешті довгий цукерок.

— Ади!

Половину вкусила, а другу поважним, повним довір'я рухом подала йому.

— На!

Він завагався, але узяв.

Тепер вони вже сиділи рядочком, забувши про вереск бійки й сердитий шум річки, а вона оповідала йому, що зветься Марічка, що пасе вже дроб'ета (вівці), що якась Марцинова — сліпа на одно око — покрала у них муку... і таке інше, обом цікаве, близьке і зрозуміле, а погляд її чорних матових очей м'яко поринав у Іванове серце...

І втретє затрембітала трембіта про смерть в самотній

хаті на високій кичері: другого дня по бійці помер старий Палійчук.

Тяжкі часи настали в родині Івана по смерті газди. Загніздилося безладдя, спливали гаразди, продавались царинки одна по одній, і маржина десь танула так, як по горах весною сніги.

Але в Івановій пам'яті татова смерть не так довго жила, як знайомість з дівчам, що, скривджене ним безневинно, повним довір'я рухом подало йому половину цукерка. В його давній і безпричинний смуток влилась нова течійка. Вона несвідомо тягла його в гори, носила по сусідніх кичерах, лісах і долинах, де б він міг стріти Марічку. І він стрівся нарешті з нею: пасла ягнята.

Марічка його прийняла, як би давно сподівалась: він буде з нею пасти овечки. А й справді! Нехай жовтаня та голубаня для себе б'ють в колокільці та вирікують в лісі, а він йме пасти її ягнята.

І як вони пасли!

Білі ярки, забившись у холодок під смереку, дивились дурними очима, як качались по мхах двоє дітей, дзвонячи в тиші молодим сміхом. Втомившись, вони забирались на біле каміння і лячно зазирали звідти у прірву, з якої стрімко підіймався у небо чорний привид гори і дихав синню, що не хтіла тануть на сонці. В щілині поміж горами летів в долину потік і тряс по каміннях сивую бородою. Так було тепло, самотньо і лячно у віковичній тиші, яку беріг ліс, що діти чули власне дихання. Але вухо уперто ловило і побільшало до

найбільших розмірів усякий згук, що мусив жить в лісі, і їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гупання барди, хекання втомлених грудей.

— Чуєш, Іва? — шепотіла Марічка.

— Чому б не мав чути? А чую.

Вони обоє знали, що то бродить по лісі невидима сокира, гупа об дерева і хека з втомлених грудей.

Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив спокійніше. Вони робили собі курбало у потоці, глибоке місце, і, роздягшись, бовтались в нім, як двоє лісних звірят, що не знають, що таке сором. Сонце спочивало на їх яснім волоссі і било в очі, а льодова вода потоку щипала тіло.

Марічка перша вмерзала і пускалася бігти.

— Стій, — гукав на неї Іван, — звідки ти?

— З Я-вор-рова, — цокотіла зубами синя Марічка.

— А чия ти?

— Ковальова.

— Бувай здорова, ковальова! — щипав її Іван і пускавсь доганяти, аж поки потомлені, але загіріті, не падали на траву.

В тихім плесі потічка, над яким горів царівник сонячним світом та синів лабуштан низкою черевичків, жалібно кумкали жаби.

Іван нахилився понад потоком і питав жабу:

— Кума-кума, шо-с сварила?

— Бурак — борщ. Бурак — борщ. Бурак — борщ... — крєктала Марічка...

— Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! — верещали обоє, заплющивши очі, аж жаби здивовано мовкли.

І так вони пасли, що не раз розгубили овечки.

Коли вони старшими стали, забави були вже інші.

Тепер Іван був уже легінь, стрункий і міцний, як смерічка, мастив кучері маслом, носив широкий черес і пишну кресаню. Марічка теж вже ходила в заплітка`х, а се значити мало, що вона вже готова й віддатись. Не пасли більше вкупі ягнята і стрічались лиш в свято або в неділю. Сходились коло церкви або десь в лісі, щоб стариня не знала, як кохаються діти ворожих родів. Марічка любила, коли він грав на флюяру. Задуманий все, встромляв очі кудись поза гори, неначе видів, чого не бачили другі, прикладав мережану дудку до повних уст, і чудна пісня, якої ніхто не грав, тихо спадала на зелену отаву царинок, де вигідно послали свої тіні смереки. Холодно було і мороз йшов поза шкуру, коли вилітали перші свистячі згуки. Наче зими лежали по мертвих горах. Та ось з-за гори встає вже бог-сонце і вкладає свою голову в землю. Зрушились зими, збудились води, і задзвеніла земля од співу потоків. Розсипалось сонце пилом квіток, легким ходом ідуть по царинках нявки, а під ногами у них зеленіє перша трава. Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі тільки дві барви: в зеленій — земля, в блакитній — небо... А долом Черемош мчить, жене зелену кров гір, неспокійну й шумливу...

Трембіта!.. Туру-рай-ра... Туру-рай-ра...

Заграло серце у вівчарів, заблеяли вівці, учувши пашу... Шумить шваром полонина холодна, а з диких ломів, з гайна`, встає на задні лаби ведмідь, пробує голос і вже бачить заспанним оком свою поживу.

Б'ють пло`ви^[14] весняні, ричать громом гірські верхи — і дух злого холодом віє од Чорногори... а тут раптом з'являється сонце — праве Боже лице — і вже дзвенить у коси, що кладуть сіно в поліг. З гори на гору, з поточка в поточок пурха коломийка, така легенька, прозора, що чуєш, як од неї за плечима тріпають крильця...

Ой прибігла з полонинки
Білая овечка —
Люблю тебе, файна любко,
Та й твої словечка...

Тихо дзвонить хвоя смрек, тихо шепчуть ліси холодні сні літньої ночі, плачуть дзвінки коров, і гори безперестанку спускають сум свій в потоки.

З лускотом й зойком летить десь в долину зрубане дерево в лісі, аж гори одвітно зітхають, — і знову плаче трембіта. Тепер вже на смерть... Спочив хтось навіки по тяжкій праці. Закувала зозуленька та й коло Менчила... от тепер вже співаночка комусь си скінчила...

Марічка обзивалась на гру фляри, як самичка до дикого голуба, — співанками. Вона їх знала безліч. Звідки вони з'являлись — не могла б розказати. Вони, здається,

гойдалися з нею ще у колисці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять квітки самосійні по сіножатях, як смереки ростуть по горах. На що б око не впало, що б не сталося на світі: чи пропала овечка, полюбив легінь, зрадила дівка, заслабла корова, зашуміла смерека — все виливалось у пісню, легку і просту, як ті гори в їх давнім, первіснім житті.

Марічка і сама вміла складати пісні. Сидячи на землі, поруч з Іваном, вона обіймала свої коліна і потиху гойдалася в такт. Її круглі литки, опалені сонцем і од колін голі до червоних онучів, чорніли під полою сорочки, а повні губи мило ламались, коли вона починала:

Зозулька ми закувала сива та маленька.

На все село іскладена пісенька новенька...

Маріччина пісня оповідала всім добре знайому подію, ще свіжу: як зчарувала Андрія Параска, як він вмирав од того та навчав не любити чужі молодиці. Або про горе матері, якої син загинув у лісі, придушений деревом. Пісні були сумні, прості і ревні, аж краляли серце. Вона їх звичайно кінчала:

Ой кувала ми зозулька та й коло потічка.

А хто ісклав співаночку? Йванкова Марічка.

Вона давно вже була Іванкова, ще з тринадцяти літ. Що ж в тому дивного було? Пасучи вівці, бачила часто, як цап пе́рчить козу або баран валує вівці, — все було так просто, природно, відколи світ світом, що жадна нечиста думка не засмітила їй серця. Правда, кози та вівці стають

од того кітні, але людям помагає ворожка. Марічка не боялась нічого. За поясом, на голім тілі, вона носила часник, над яким пошептала ворожка, їй ніщо тепер не зашкодить. На згадку про се Марічка лукаво осміхалась до себе і обіймала Івана за шию.

— Любчику Іванку! Ци будемо в парі усе?

— Єк Бог даст, моє солодашко.

— Ой, ні! Велику пізьму має у серці стариня наша. Не набутися нам.

Тоді його очі темніли і груз топірець в землю.

— Я не требую їхнею згодою. Най що хоче роб'є, а ти будеш моєю.

— Ой мой-мой! Шо ти говориш...

— Шо чуєш, душко.

І наче на злість старині він на танцях вимахував дівкою так, що аж постолі розсідались.

Однак не все так складалось, як думав Іван. Газдівство його руйнувалось, вже не було коло чого усім робити і треба було йти в найми.

Жура гризла Івана.

— Мушу йти в полонину, Марічко, — сумував він заздалегідь.

— Шо ж, йди, Іванку, — покірно обзивалась Марічка. — Така нам доля судилась...

І вона співанками косичила їх розлучення. Їй було жалко, що надовго перервуться їхні стрічі в тихому лісі. Обіймала за шию Івана та, тулячи до його лиця біляву головку, стиха співала йому над вухом:

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину.

— Ізгадаєш?

— Ізгадаю, Марічко.

— Нічьо! — потішала вона його. — Ти меш, сарако, вівчарити, я му сіно робити. Вилізу на копицу та й си подивлю в гори на полонинку, а ти мені затрембітай... Може, почую. Як муть мряки сідати на гори, я сяду та й си заплачу, що не видно, де пробуває милий. А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись, котра зірка над полонинков — тоту бачить Іванко... Тільки співати залишу...

— Чьому? Співай, Марічко, не втрачай веселості свої, я си хутко поверну.

Але вона тільки сумно головою хитала.

Співаночки мої милі,
Де я вас подію?
Хіба я вас, співаночки,
Горами посію, —

стиха обізвалась до нього Марічка.

Гой ви мете, співаночки,
Горами співати,
Я си буду, молоденька,
Сльозами вмивати.

Марічка зітхнула і ще сумніше додала:

Ой як буде добра доля,
Я вас позбираю,
А як буде лиха доля,
Я вас занехаю...

— Отак і мені... Може, і занехаю...

Іван слухав тоненький дівочий голос і думав, що вона давно вже засіяла гори співанками своїми, що їх співають ліси й сіножаті, ґруні й полонини, дзвонять потоки і виспівує сонце... Але прийде пора, він поверне до неї, і вона знов позбирає співанки, щоб було одбуть чим весілля...

* * *

Теплим весняним ранком Іван ішов в полонину.

Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плай радісно підіймався угору поміж воринням^[15]. Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підпирала верхами небо, вливали в нього бадьорість. Він легко стрибав з каменя на камінь, наче гірський потік, і вітав стрічних, аби тільки почути свій голос:

— Слава Ісусу!

— Навіки слава.

По далеких горбах самотіли тихі гуцульські осе́дки,

вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів^[16] з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінком корова або білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок, Іван піднімався все вище. Сонце починало пекти, і кам'яниста доріжка мулила ноги. Тепер вже хати попадалися рідше. Черемош простягся в долині, як срібна нитка, і шум його сюди не доходив. Ліси уступали місце гірським сіножатям, м'яким і повним. Іван брів серед них, як по озерах квіток, нагинаючись часом, щоб закосичить кресаню жмутком червоної грані або блідим вінком невістульки. Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізво`ри, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався тільки бурий ведмідь, страшний ворог маржини — «вуйко». Вода попадалася рідше. Зате як припадав він до неї, коли знаходив потік, той холодний кришталь, що омивав десь жовті корні смerek і аж сюди приносив гомін лісів! Коло такого поточка якась добра душа лишала горнятко або коновочку гусянки.

А стежка вела все далі, кудись у ло`ми, де гнили одна на одній голі колючі смереки, без кори й хвої, як кістяки. Пусто і дико було на тих лісових кладовищах, забутих Богом й людьми, де лиш готу`ри гутіли та вились гадюки. Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум. За

плечима в Івана росли вже гори і голубіли удалині.

Орел здіймався з кам'яних шпиць, благословляючи їх широким розмахом крил, чулось холодне полонинське дихання, і розросталось небо. Замість лісів тепер слався землею жереп, чорний килим повзучих смерек, в якому плутались ноги, і мхи одягали камінь зеленим шовком. Далекі гори одкривали один за одним свої верхи, вигинали хребти, вставали, як хвилі в синьому морі. Здавалось, морські буруні` застигли саме в ту мить, коли буря підняла їх з дна, щоб кинуть на землю та залять світ. Вже синіми хмарами підпирали крайнебо буковинські верхи, оповились блакиттю близькі Синиці, Дземброня і Біла Кобила, курився Ігрець, колола небо гострим шпилем Говерля, і Чорногора важким своїм тілом давила землю.

Полонина! Він вже стояв на ній, на сій високій луці, вкритій густою травою. Блакитне море збурених гір обляло Івана широким колом, і здавалось, що ті безконечні сині вали таки ідуть на нього, готові впасти до ніг.

Вітер, гострий, як наточена бартка, бив йому в груди, його дихання в одно зливалось із диханням гір, і гордість обняла Іванову душу. Він хотів крикнута на всі легені, щоб луна покотилась з гори на гору, аж до крайнеба, щоб захитати море верхів, але раптом почув, що його голос пропав би у сих просторах, як комариний писк...

Треба було спішити.

За горбком, у долині, де вітер не так дошкуляв, він

знайшов стаю^[17], закопчену димом. Діра у стінці для диму чорніла холодним отвором. Загороди на вівці стояли порожні, і вівчарі порались там, щоб було де ночувати при вівцях. Ва`таг зайнятий був добуванням живого вогню.

Заклавши в одвірки скалку, двоє людей перетягли ремінь, від чого скалка крутилась й скрипіла.

— Слава Ісусу! — привітався Іван.

Але йому нічого не одповіли.

Так само фуркала скалка, і двоє людей, скуплені й строгі, тим самим рухом перетягали ремінь. Скалка починала куритись, і скоро маленький вогник вискочив з неї та запалав з обох кінців. Ватаг побожно підняв вогонь і встромив в ватру, зложену коло дверей.

— Навіки слава! — обернувся він до Івана. — Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір, ні сила нечиста не озме́'ся маржини та й нас, ирщених...

І завів Івана до стаї, де од порожніх бербениць, путин^[18] та голих лавиць йшов запах пустки.

— Завтра приженуть нам худібку, коли б допоміг пан-Біг усю людям віддати, — обізвався ватаг і розповів, що Іван має робити.

Щось було спокійне, навіть величне в мові та в рухах полонинського ґазди.

— Мико!.. — гукнув він у двері. — А розклади борше ватру у стаї...

Тонкий кучерявий Микола, з повним жіночим обличчям, вніс в стаю вогонь.

— Ти ж хто, браччіку, будеш — вівчар? — зацікавивсь Іван.

— Ні, я спузар, — одкрив зуби Микола, — маю пильнувати ватри, аби не згасла через все літо, бо була б біда!.. — Він навіть з жахом озирнувся навколо. — Та й піти до потоку води, та й у ліс дров...

Тим часом ватра розгоралась на полонині. Повним поваги рухом, як давній жрець, підкидав ватаг до неї сухі смереки та свіжу хвою, і синій дим легко здіймався над нею, а далі, кинутий вітром, зачеплявся за гори, перетинав чорну смугу лісів та стелився по далеких блакитних верхах.

Полонина починала своє життя живим негасимим вогнем, що мав її боронити од всього лихого. І, наче знаючи се, вогонь вивсь гордо своїм гадючим тілом та дихав усе новими клубами диму...

Чотири сильних вівчарки, поклавши в траву свої кожухи, дивились задумливо в гори, готові в одну хвилину скочить на ноги, показати зуби та наїжити шерсть.

День уже гас. Гори міняли своє блакитне убрання на рожеві з золотом ризи.

Микола кликав вечерять.

Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню, щоб в мирності з'їсти свою першу полонинську кулешу...

Яка ж тота полонинка повесні весела, як овечки у ню ідуть із кожного села!..

Високий ватаг, наче дух полонини, обходить з вогнем стоїще. Обличчя в нього поважне, як у жерця, ноги ступають твердо й широко, а дим з головешки фурка за ним крилатим змієм. На воротях стоїща, куди мають переходити вівці, ватаг кида вогонь, а сам наслухає. Він чує хід полонинський не тільки вухом. Він серцем чує, як з глибоких долин, де киплять ріки та рвуть береги, з тихих осель і царинок котиться вгору, на поклик весни, жива хвиля худібки і під ногами її радо зітхає земля. Він чує далеке дихання отари, ричання корів і ледве вловимий голос пісень. А коли врешті показалися люди і підняли угору довгі трембіти, позолочені сонцем, щоб привітати полонину серед синіх верхів, коли заблеяли вівці і шумливим потоком залляли всі загороди, ватаг впав на коліна та підняв руки до неба. За ним схилились до молитви вівчарі й люди, що пригнали маржину. Вони прохали у Бога, щоб вівця мала гаряче серце, як гарячий вогонь, який переступала, щоб Господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на всіх переходах од всякого лиха, звіра й припадку. Як допоміг Бог зібрати худібку докупи, щоб так допоміг усю людям віддати...

Ласкаво слухало небо простосердечну молитву, добродушно хмурився Бескид, а вітер, прилітаючи далі,

старанно вичісував трави на полонині, як мати дитячу головку...

* * *

Полонинко, верховинко, чим-есь так згорділа, чи не тими овечками, що-сь тільки уздріла?

— Гісь! Гісь! — підганяє ззаду вівчар. Вівці ліниво згинають коліна, тремтять на тонких ніжках і трусять вовну. — Гісь! Гісь!.. — Голі морди, з старечим виразом зануди, одкривають слиняві губи, щоб поскаржитись бозна-кому: «Бе-е... ме-е...» Два вівчарі ведуть перед. Червоні гачі мірно розтинають повітря, од руху киває на ході за кресанею квітка. — Бир-бир!.. — Вівчарки нюхають вітер і одним оком скоса поглядають на вівці, чи все в порядку. Третяся вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють пухнаті хребти, як дрібні в озері хвилі, і драгліє отара. — Птруа`... птруа`!.. — Горляний поклик все навертає крайніх в отару, тримає повідь у берегах. Гори голубіють навколо, як море, вітер громадить на небі хмари. Тремтять кучеряві овечі хвости, а голови всі нахилились, і білі плескаті зуби вигризають у корінь солодку бриндушу, храбуст або рожевий горішок. — Бир! Бир!.. — Стелить отарі під ноги полонина свій килим, а вона накриває її рухомим рябим кожухом. Хрум-хрусь... Бе-е... ме-е!.. Хрусь-хрусь... Тіні од хмар бродять по ближчих горбах, пересувають їх з місця на місце.

Ходять, здається, гори, як вали в морі, і тільки далекі непорушно голубіють на місці. Сонце залляло овечу вовну, розклавшись веселкою в ній, запалило трави зеленим вогнем, за вівчарями ідуть довгі їх тіні. — Птруа`... Птруа`!.. — Хрум-хресь... хресь-хресь... Нечутно ступають пастухи в постолах, котиться м'яко вовниста хвиля по полонині, а вітер почина грати на далекім воринні. Дз-з... — тонко співає він в одколоту скалку, докучно бринить, як муха. Дз-з... — обзивається грубо друге вориння, наводячи сум. Хмари все прибувають. Вони вже закрили півнеба, гасне далекий Бескид, і чорніє, і похмурніє в тінях, немов удівець, а полонина ще молодіє. І питається вітер тонко в воринні: «Чому ти ся бай не жениш, високий Бескиде?» — «Ба зелена полонинка за мене не піде», — сумно зітхає Бескид. Блакитне небо замазалось сірим, море гір потемніло, полонина погасла, і отара овець повзе по ній, як сірий лишай. Холодний вітер розправля крила і б'є ними у груди попід кептар. Так трудно дихать, що хочеться обернутись до нього спиною. Хай б'є... Тонко заводить вориння, як муха в тенетах, скиглить біль нестерпучий, плаче самотній сум... Дз-з... дзи-и... Невгавуче, безперестанку. Висотує жили і крає ножем по серці. Хтів би не слухать, але не можна, хтів би втекти — та де? Гісь-гісь!.. А ти куди?.. Шляг би ті трафив! Бир-бир!.. Мурко!.. Але Мурко вже навертає. Обганяє вівцю, вітер настовбурчив на ньому шерсть, а він зловив вже зубами за карк вівцю і кинув в отару. Дз-з-и-и... Дз-зі-і-і... Так

зуби болять одноманітним і нестерпучим болем. Зціпив би зуби й замовк. Боли. Дзичи, пек ті та цур! Що воно плаче? Відай, се «той», бодай скаменів!.. Отак, здається, впав би на землю, безсилий, затулив вуха руками та би заплакав... Бо вже не годен... Дз-з-и-и... Дзі-у-у!.. Йой!..

Іван виймає флюяру і дме у неї що має сили, але «той», навіжений, сильніший за нього. Летить од Черногори, як розгнuzданий кінь, б'є копитами трави і розмечує гривною згуки флюяри. А Черногора, мов відьма, блима за ним більмом — сніговим полем з-під чорних розпатланих кіс і лякає. Дз-и-и... Дзі-у-у!..

Закотилися вівці в долинку, і тут тихіше.

На сірому небі показалось блакитне озерце. Остра полонинська трава сильніше запахла. Озерце в небі виступа з берегів і вже широко розлило води. Заголубіли знову верхи, а всі долини налились золотом сонця.

Іван дивиться вниз. Там десь, між горами, де люди, по зеленій отаві походжають білі ноги Марічки. Її очі звернені десь на полонину. Чи співає свої співанки? А може, справді порозсівала по горах, вони зійшли квітками, а Марічка замовкла?

Ой як будуть вівчарики

Білі вівці пасти,

Будуть мої співаночки

За кресаню класти... —

згадується йому милий дівочий голос, і він зриває квітку та закосичує нею кресаню.

Птруа... птруа... Сонце пече. Робиться душно. Котяться вівці, пирхають на бігу, кривлять старечі губи, щоб краще стяти зубами солодкий храбуст, та лишають по собі свіжі бабельки. Хрусь-хрусь... хрум-хрум... Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють хребти, як в озері хвильки... Бе-е... ме-е... а собаки усе тримають отару у берегах.

Потомились вівчарки. Лягають і носять боками в траві. На довгий червоний язик, що звиса між іклами, сідають мухи.

— Бир-бир! — сердито гукає Іван, і вже собаки при вівцях.

Далеко, на полонині, під густим лісом, пасуться корови. Бовгар^[19] сперся в задумі на довгу трембіту.

Так поволі тягнеться час. Гірське повітря прополоскало груди, хочеться їсти. І як самотньо! Стоїш тут маленький, як бадиллина у полі. Під ногами зелений острів, що його обливають блакитні води далеких гір. А там, по суворих диких верхах, десь у беззводах, в безслихах, гніздиться всяка мара, ворожа сила, з якою тяжко боротись. Лиш одно — сокотися...

Гісь-гісь! Трусяться вівці зеленим полем, м'яко ступають по траві постולי... Тиша така, що чутно, як кров тече в жилах... Сон налягає. Кладе м'якеньку лапу на очі і на лице і шепче до вуха: спи... Вівці тануть перед очима... от вже з овець стали ягнята, а от нічого нема. Поплили трави, як зелена вода. Приходить Марічка. Ой не обдуриш, небого, ой ні... Іван знає, що то лісна, а не

Марічка, що то вона надить його. Щось тягне його за нею! Не хоче, а вже пливе, як пливуть трави зеленим потоком...

І раптом дике передсмертне ревіння корови викидає його зі сну. Що? Де? Бовгар як стояв, опершись трембітою в землю, так і застиг. Рудий бугай вдарив ногами в землю, зігнув воласту шию і підняв хвіст. Він вже мчить на той крик, високо скаче і рве ногами траву. Ріже ногами повітря. Бовгар стрепенувся і поспішає за ним до лісу. Бахнув у лісі стріл. Бах-бах-бах... — заgrimіли з рушниць верхи. Бах-бах-бах... — озвались дальші, і все німіє. Тиша.

«Певно, “вуйко” зарізав корову», — дума Іван і пильніше оглядає свою отару.

— Птруа-птруа... — Сонце наче заснуло, вітер затих і перенісся з землі на небо. Він вже громадить там хмари, таке саме збурене море верхів, яке бачив круг полонини. В безконечних просторах загинув час, і не знати, чи день стоїть, чи минає...

Раптом до вуха долітає давно жданий поклик трембіти. Він приносить од стаї запах кулеші та диму і довгим мелодійним тремтінням оповідає, що кошари чекають на вівці...

— Гісь-гісь... — Мечуться пси, блеють овечки і ллються перистим потоком в долину, трясучи вим'ям, обважнілим од молока...

Вже третю добу сіє на полонині дрібний мачкатиий дощик. Закурились верхи, закуталось небо, і в сірій мряці пропали гори. Вівці ледве ходили, важкі, повні водою, як губка; одежа на вівчарях стала холодна й цупка. Тільки й спочинку було, що під дашком у струнці^[20] під час доїння.

Іван сидить, опершись плечима в дошку, а ногами стискає дійницю. Біля нього — чорний пелехатий козар^[21], що за кожним словом клене, а там ще вівчарі. Нетерплячі дроб'єта, яким прибува молоко, пруться з загороди у струнку, щоб їх швидше здоїли. Але ж бо почекайте, сараки, бо так не йде... Лиш по одній...

— Рист! — сердито кидає ззаду гонінник в овечий лемент та хльоска мокрим прутом. — Рист! Рист!.. — підбадьорюють вівчарі та одхиляють коліна од дірки, кудюю скаче у струнку вівця. — А! Бодай бис... — клене козар і не кінчає: ану скажеш в таку годину!

Навиклим рухом Іван хапа вівцю за хребет і тягне до себе задом понад широку дійницю. Покірно стоїть вівця, не вигідно розчепіривши ноги, така дурна, і слуха, як дзюрить з неї молоко у дійницю. — Рист! — хльоска ззаду гонінник. — Рист! Рист! — покликають і собі вівчарі. Здоєні вівці, немов стуманілі, падають в загороді на камінь, кладуть голову на лапки і кривлять голі старечі губи. — Рист! Рист!.. — Іванові руки безперестанку мнуть тепле овече вим'я, одтягають дійки, а по руках в нього

тече молоко, що пахне лоєм і підіймає з дійниці масну солодку пару. — Рист! Рист! — Вскакують вівці як очманілі, розчепірюють над дійницями ноги, і десять вівчарських рук мнуть тепле вим'я. Жалібно плаче мокра отара по сей і той бік струнки, падають в загороду знесилені вівці, а густе молоко дзвінко дзюрить в дійницю та затікає теплим струмочком аж за рукав. — Рист! Рист!..

Козар сміється очима до своїх кіз. Вони не те, що овечки, в них гостре серце. Не падають трупом, як плохі вівці, а твердо стоять на тоненьких ногах. Цікаво підняли ріжки і дивляться в мряку, наче крізь неї щось бачать, і так бадьоро трясуться у них тоненькі борідки...

* * *

Опустіли кошари. Тиша і пустка. Може, там десь, в глибоких долинах, звідки гори починають рости, і лунають сміх людський та голоси, але у се віриться мало. Тут, в полонині, де небо накриває безлюдні простори, що живуть в самотині тільки для себе, вікує тиша.

Лиш в стаї тріщить невгасимий вогонь і все висилає синій дим свій на мандри. Здоєне молоко важко спочиває в дерев'яній посуді, над ним схилився ватаг. Він вже його заправив. З по`дри^[22], де сохнуть великі круглі боханці будзу, повіває на ватага вітер, але не може прогнати зі стаї запаху вугля, сиру і овечої вовни. Бо тим

самим пахне і ватаг. Нові бербениці й барильця німують в кутку, хоч тільки запукай до них — і обізветься голос, що там жиє. Холодна жентиця^[23] світить з коновки зеленим оком. Ватаг сидить серед свого начиння, як батько серед дітей. Все воно — чорні лавки і стіни, ватра і дим, будз, бербениці й жентиця, — все воно близьке і рідне, на всьому спочила його тепла рука.

Молоко вже гусне, але ще йому не пора. Тоді ватаг вийма з-за череса цілий жмуток дерев'яних колодок і починає читати. Там закарбовано все, в тій дерев'яній книзі, хто скільки має овець і що кому належить. Турбота зсува йому брови, а він уперто чита: «Мосійчук має шпирнадцять дроб'єт, а му належит...»

За стінкою стаї спузар виводить:

Питається у баранця
Круторіжка вівця:
Ци ти вродиш, баранчику,
Зеленого сінця?

— Розспівався! — сердиться ватаг і наново перелічує карби.

Не знаєш ти, круторіжко,
Яка буде зима,
Ци ти вийдеш, ци не вийдеш
З полонинки жива, —

докінчує спузар у сінях і входить в стаю.

Закопчений, чорний, згинається над вогнем, і білі зуби блищать у нього. Вогонь потріскує стиха.

Молоко в путині жовкне і гусне. Ватаг схилився над ним скуплений, навіть суворий. Розщібає поволі рукава і по сам лікоть занурює в нього свої голі, зарослі волоссям руки. І так застигає над молоком...

Тепер має бути тихо у стаї, двері замкнені, і навіть спузар не сміє кинуть оком на молоко, поки там твориться щось, поки ватаг чаклує. Все наче застигло в німому чеканні, бербениці затаїли у собі голос, притаїлись будзи на полицях, поснули сном чорним стіни і лави, вогонь ледве диха, і навіть дим соромливо тікає в вікно. Тільки по легкому рухові жил на ватагових руках помітно, що насподі в посуді одбувається щось. Руки оживають потроху, то підіймаються вище, то опускаються нижче, закруглюють лікті, щось плещуть, бгають та гладять там всередині, і раптом з дна посуду, з-під молока, підіймається кругле сирове тіло, що якимсь чудом родилось. Воно росте, обертає плескати боки, купається в білій купелі, само біле і ніжне, і коли ватаг його виймає, зелені родові води дзвінко стікають в посуду...

Ватаг легко зітхнув. Тепер і спузар може вже глянуть.

Славний родився будз, ватагові на втіху і на пожиток людям...

Одчиняються двері наростіж, вітер дме з подри, ватра з радості лиже чорний котел, в якому сироватка гуля коломийки, і серед диму й вогню блищать в спузаря зуби...

А коли сонце заходить, ватаг виносить зі стаї трембіту

і трубить побідно на всі пустинні гори, що день скінчився миром, що будз йому вдався, кулеша готова і струнки чекають на нове молоко...

* * *

За своє літування у полонині зазнав Іван немало пригод. Раз він побачив дивну картину. Мав уже гнати вівці до стаї, коли ненароком озирнувся на близький верх. Мряка знизилась і укутала ліс, а він став легкий і сивий, як привид. Тільки полянка зеленіла під ним та чорніла одинока смерека. І ось та смерека закурилась і почала рости. Рoste та й рoste — і ось виступив з неї якийсь чоловік. Став на полянці, білий, високий, і гукнув назад себе у ліс. І зараз вийшли з лісу олені, один за другим, а що вийде новий, то роги у нього все кращі та веселіші. Гуртом вибігли серни, потремтіли на тоненьких ногах та й почали щипати траву. А що розсиплються серни, то ведмідь їх заверне, отак як вівці вівчарка. А той білий пасе — ще й погейкує на худібку. Тут раптом звівся вітер, а те стадо як пирсне, так і пропало. Отак як би хукнув на скло, воно запітніє, а по тому щезне усе, наче нічого не було. Він показував іншим, але ті дивувалися: «Де? Сама лиш мряка».

За два тижні «великий» — так вівчарі пошепки називали ведмедя — зарізав ще п'ять корів.

Часто не́гура^[24] заставала вівці у полонині. У густій

мряці, білій, як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи. — Г-ей! — кликав Іван перед себе. — Г-ей! — відзивалось глухо на його поклик, як з-під води, а звідки, де був той, що кричав, — невідомо. Вівці сивим туманом котились попід ногами, а далі пропадали й вони. Іван йшов безпомічний, простягнувши руки перед собою, наче боявся на щось наткнутись, і кликав: — Гей!.. — Де ти? — обзивалось вже ззаду — і Іван мусив ставати. Стояв безпорадний, згублений у липкому тумані, і коли прикладав до уст трембіту, щоб обізватись, другий кінець трембіти розпливався у мряці, а здушений голос її, тут же на місці, падав йому під ноги. Так вони розгубили кілька овечок.

«Вуйко» роздер ще дві корови, але то було востаннє: добирався вночі до стаї та й настромився на кіл. Тепер його шкура сушиться на кілках і на неї брешуть собаки.

Часом біла на полонині плова. Святий Ілля воювавсь з тими — цур їм та пек! Так блискав мечем і так гримав з рушниці — свят еси Господи! — що лупилося небо та западало на гори, а щойно лусне, то щось чорне за кожним разом зів'ється туди-сюди — та й шусть під камінь... Він, щез би, глумиться Богові, підставляє свою гузицю, а вівчареві біда: страху набереться, ще й змокне до нитки...

У Петрівку упали зими — і то такі тяжкії, що три дні не сходив сніг. Тоді розчахнулось багато овечок...

Зрідка приходили люди з долини. Їх обступали, питаючись навперейми:

— Що чути селом?

І, як ті діти, слухали прості оповідання про те, скільки люди вробили сіна, що буришки^[25] нема, кукурудзи ріденькі, а Мочарникова Ілена померла.

По тому всі разом пили за здоров'я маржинки, гості набирали у бербениці бриндзи та в мирності знову спускались в долини.

Вечорами біля стаї палали вогні. Вівчарі скидали з себе одягу та трусили над ними воші або, зібравшись до купи, зголоднілі за літо без «челядини», вели безконечні масні розмови. Їх регіт покривав навіть сонні зітхання худоби.

Іван, перше ніж облягатись, кликав до себе Миколу, завжди співучого і говіркого.

— Мико!.. Ходи д'мені, браччіку!..

— Почекай, браччіку Йва, я зараз! — гукав од стаї спузар, і вже звідти долітала до Івана його співанка:

Чорногора хліб не родить,
Не родить пшеницю,
Викохує вівчариків,
Сирок і жентицю...

Микола був сиротою і виріс у полонині. «Плекали мя вівці», — говорив він про себе, пригладжуючи непокірні кучерики.

Упоравшись, лягав спузар біля Івана, весь чорний, пересичений димом, й блищав молодими зубами при вогні ватри. Іван присувався ближче до нього, ловив

Миколу за шию й прохав:

— Оповіж, браччіку, казку якус, ти їх багато знаєш...

З чорного неба капали зорі, й пливла по ньому білим шумом небесна ріка.

В долинах дрімали гори.

— Відай, ростут, — кидав наче до себе Іван.

— Хто?

— Гори.

— Перше росли, тепер перестали...

Микола мовкне, але потім додає стиха:

— З первовіку не було гір, лише вода... Така вода, гейби море без берегів. Та й Бог ходив водою. Але раз Він уздрів, що на воді крутиться шум. «Хто ти є!» — запитав. А воно каже: «Не знаю. Живий сме, а ходити не можу». А то був арідник. Бог про него не знав, бо він був, як Бог, з первовіку. Дав Бог йому руки та й ноги, і ходять вже разом оба побратими. От вкучилось їм все по воді ходити, схотів Бог землю зробити, а як дістати з дна моря глини — не знає, бо Бог все знав на світі, лише нічого не вмів зробити. А арідник мав силу до всього — та й каже: «Я бих туди пронир». — «Пронри». От він пірнув на дно, згріб в жменю глини, а решту сховав до рота для себе. Узяв Бог глину, розсіяв. «Більше нема?» — «Нема». Поблагословив Бог ту землю, та й почала вона рости. А та, що в роті у сотони, росте й собі. Росте та й росте, вже й рота розперла, не можна йому дихати вже, очі на лоба лізуть. «Плюй!» — радить Бог. Зачав він плювати, та й де лиш плюне, там виростають гори, одна вище за другу, до

самого неба доходять. Вони б і небо пробили, коли б Бог не заляв. Відтоді перестали гори рости...

Дивно Іванові, що такі красні гори, такі веселі, а сотворив їх злий.

— Кажі, браччіку, далі, — просить Іван, а Микола знов починає:

— Арідник був здатний до всього, що надумав — зробив. А Бог, як що хотів мати, мусив вимудровувати в нього або украсти. Поробив арідник вівці, зробив си скрипку і грає, а вівці пасуться. Побачив Бог та й вкрав тото в него, і вже обоє пастушат. Що є на світі — мудрощі, штудерація всяка, — то все від нього, від сотони. Дещо лиш є — віз, кінь, музика, млин або хата, — все вигадав він... А Бог лиш крав та давав людям. Таке-то...

Раз арідник змерз та й, щоб загітись, вигадав ватру. Прийшов Бог до ватри і дивиться на вогонь. А той вже знає, чого він. «Все ти, каже, у мене покрав, а сього не дам». Але дивиться арідник, Бог кладе вже ватру. Так йому стало досадно, що він озьмив та й плюнув у Божу ватру. А з тої слини і знявся над вогнем дим. Перше ватра була без диму, чиста, а відтоді курить...

Довго Микола оповідає, а коли ненароком згадає чорта, Іван хрестить груди під кептарем. Микола ж тоді плює, аби нечистий не мав над ним сили...

Занедужав Микола — і Іван замість нього пильнує ватри. Проти вогню, на лаві, спить ватаг, а там, в кутку, де неспокійно хвилюють тіні од бербениць, постогнує хорий. В чорнім котлі кипить вода, дим збивається вгорі, під дах, і вилітає крізь гонти. Часом нечистий дихне у діру, і тоді дим з силою буха та гризе очі, але то добре, бо не можна заснути. А сон налягає. Щоб одігнати його, Іван встромлює очі в живий вогонь. Він мусить сокотити вогонь, сю полонинську душу, бо хто знає, що б сталося, якби не вберіг! Весела грань сміється до Івана з-під важкого накладу і раптом чезне. Перед очима плывуть вже зелені плями, розпливаються у царинки, у смерековий ліс. По царинці ступають білі ноги Марічки. Вона кидає в поліг граблі і простягає до нього руки. І у ту мить, коли Іван ось-ось має почути м'яке тіло Марічки на своїх грудях, з лісу виходить з риком ведмідь, а білі вівці мечуться вбік і одділяють його од Марічки. «Ху, пек ті та цур!.. Невже заснув?» Жар з ватри кліпає оком, ватаг хропе, а під чорним покривалом рухливих тіней стогне Микола.

Чи не пора варити кулешу на сніданок для вівчарів?

Іван виходить з стаї.

Тиша і холод обіймають його. Десь в загородах диха худібка, збились вовною вівці, слабо блищать біля за`стайок ватри. Вівчарки обступили Івана, витягують залежане тіло, гребуться і труться до ніг. Чорні гори залляли долини, як велетенська отара. Вони вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби. А над ними

розстелилося небо, ся полонина небесна, де випасаються зорі, як білі овечки. Чи ще щось є в світі, oprіч сих двох полонин? Одна послалась долом, друга горою, а між ними, як дрібна цятка, чорніє пастух.

А може, нема нічого. Може, ніч затопила вже гори, може, зсунулись гори, роздушили усе живуще і лиш одно Іванове серце глухо калата під кептарем у безконечних мертвих просторах? Самота, як біль зубів, почина ссать йому серце. Щось велике, вороже душить його, ся затверділа тиша, байдужний спокій, сей сон небуття. Нетерплячка стука йому до голови, за горло хапає неспокій — і, стрепенувшись раптом, він з криком, улюлюканням й зойком кида собою у полонину, щоб серед гвалту вівчарок дико ревучим клубком зламати тишу, розбити піч на скалки, як камінь шибку. Ов-ов-во!.. — одзиваються збуджені гори... Га-га-га... — повторяють в тривозі далекі верхи, і знову зімкнулась розбита тиша. Вівчарки вертають назад, скалять до Івана зуби та махають хвостами.

Але зробилось іще сумніше. Схотілось сонця, веселого шуму ріки, теплого хатнього духу, розмови. Жаль вхопив серце, солодка туга. Згадки почали його заливати та хвилюватись перед очима. І раптом почув він тихе: «Іва-а!» Хтось його кликав. О! Знову: «Іва-а!..»

Марічка? Де вона взялась? Прийшла на полонину? Вночі? Заблудилась і кличе? Чи, може, йому причулось? Ні, вона тут. Серце калата в Іванових грудях, але він вагається ще. Куди іти? І знову, утретє, долітає до нього

звідкись: «Іва-а!..» Марічка... вона... напевно... Він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки чув голос, але стрічає лиш прірву, кудюю не можна ні збігти, ані дістатись на полонину. Стоїть й заглядає у чорну безодню. Тоді йому робиться ясно: се його кличе лісна. І, хрестячи груди та озираючись лячно, він повертає до стаї.

Пора варити кулешу. В киплячий казан він сипле муку, крає її навхрест, і скоро запашна пара мішається з запахом диму. Ватаг потягається вже... почина дніти. Але хто його кликав? А може, то була таки Марічка?

Його тягне подивитися ще, коли стало видніше. Йде в полонину. Холодні роси сідають йому на постолі, небо зачервонілось, і зблідли зорі. Іван виходить на верх — і раптом холоне. Де він? Що з ним? Куди ділися гори? Води облили кругом полонину, потопили верхи, і полонина пливе самотою в безкрайому морі. Од Чорногори подихнув вітер, повні води хвилюються стиха, чутно, як невидиме ще сонце росте в глибині, а ось виткнувся з моря весь сивий верх, з якого стікає вода. Сильніше подиха холод, зростають вали на морі, і верхи, один за другим, пробиваються з білої піни. Світ наче наново родився. Води постікали з верхів і ходять вже під ногами, сонце простелило на небі свою корону і ось-ось покаже лице, а з стаї несеться сумний голос трембіти і будить зі сну полонину.

* * *

Так літував Іван у полонині, аж поки вона не спустила. Стекла маржинка назад в долини, розібрана хазяями, одтрембітали своє трембіти, лежать здоптані трави, а вітер осінній заводить над ними, як над мерцем. Лишилися тільки ватаг зі спузарем. Вони мусять чекати, аж згасне вогонь, той вогонь полонинський, що сам народився, неначе Бог, сам має й заснути. А коли і їх вже не стало, на засмучену полонину приволіклась мара та й нипа по стаї й по загородах, чи не лишилось чого для неї.

* * *

Надаремне Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода. Несподівано заскочила повінь, люті габи^[26] збили Марічку з ніг, кинули потім на гоц^[27] і понесли поміж скелі в долину. Марічку несла ріка, а люди дивились, як крутять нею габи, чули крики й благання і не могли врятувати.

Іван не вірив. Се, певно, штуки Гутенюків. Дізнались про їхнє кохання й сховали Марічку.

А коли зо всіх боків чув лиш те саме, рішив шукати тіла. Мусило ж прибитись десь до кашіци^[28], десь люди мали його спіймати. Пішов вздовж річки, повний

пекучого гніву і злости до її вічного шуму, до киплячої люті.

В одному селі знайшов-таки тіло. Його вже витягли на зарінок, але він не пізнав в ньому Марічки. Се не Марічка була, а якийсь мокрий лантух, синя кривава маса, стерта річним камінням, як у млині...

Великий жаль вхопив Івана за серце. Зразу його тягло скочити з скелі у крутіж: «На, жери і мене!» Але по тому щемлячий тусок погнав його в гори, далі од річки. Затуляв вуха, щоб не чути зрадливого шуму, що прийняв в себе останнє дихання його Марічки. Блукав по лісі, поміж камінням, в заламах, як ведмідь, що зализує рани, і навіть голод не міг прогнати його в село. Знаходив ожини, гого`зи, пив воду з потоків і тим живився. По тому щез. Люди гадали, що він загинув з великого жалю, а дівчата склали співанки про їхнє кохання та смерть, які розійшлися по горах. Шість літ не було чутки про нього, на сьомий раптом з'явився. Худий, зчорнілий, багато старший од своїх літ, але спокійний. Оповідав, що пастушив на угорському боці. Ще з рік так походив, а відтак оженився. Треба ж було газдувати.

Коли замовкли стріли пістолів і одспівали весілля, а жінка пригнала до загороди вівці й корови, Іван був задоволений навіть. Його Палагна була з багацького роду, фудульна, здорова дівка, з грубим голосом й властою шиєю. Правда, вона любила пишне лудіння, і немало десь піде грошей на шовкові хустки та дорогі згарди, але то байка! Поглядаючи на овечки, що блеяли в загородах, на

свій писаний ботей (стадо), на корови, що дзвонили та рули по випасах в лісі, — він не журився.

Тепер він мав коло чого ходити. Не був жадний багатства — не на те гуцул жие на світі, — саме плекання маржинки сповняло радістю серце. Як дитина для мами — такою була для нього худібка. Весь час, всі думки займала турбота про сіно, про вигоди маржинці, щоб не заслабла, щоб хто не зурочив, щоб вівці щасливо котились, а корови уположались. Скрізь, од усього була небезпека, і треба було добре глядіти маржину од гадини, звіра і од відьом, які всякими способами потягали манну з коров та потинали худібку. Треба було багато знати, підкурювать, ворожити, збирати помічне зілля і замовляти. Палагна йому помагала. З неї була добра газдиня, і свої вічні турботи він ділив з нею.

— Ну і сусіди дав нам пан-Біг! — жалілась вона чоловікові. — Війшла даві в притулу Хима, глянула на ягнета та як сплесне в долоні: «Їй! Які вони файні!» На, маєш, гадаю собі. Не встигла та за поріг, а двоє ягнет закрутилось на місці — та й вже по них... Ігій на тебе, відьмо...

— А я йду сночі, — оповідав Іван, — повз її хату та й дивлюся — кочеться шос кругле, гейби капшук. Та й світиться так, наче зірниця. Став я й дивлюся, а воно по царинці, через воринне та й просто в Химині двері... Абих так здоров був!.. Якби був догадався та зняв свої гачі, може б, ними відьму імив, а так пропало...

З другого боку, на найближчій горбі, сусідив Юра.

Про нього люди казали, що він богує. Він був як Бог, знаючий і сильний, той градусник і мольфар. В своїх дужих руках тримав сили небесні й земні, смерть і життя, здоров'я маржини й людини, його боялись, але потребували усі.

Траплялось, що і Іван звертався до нього, але за кожним разом, стрічаючи погляд чорних пекучих очей мольфара, спльовував непомітно: «Сіль тобі в оці!..»

Проте найгірше докучала їм Хима. Стара улеслива баба, завжди така привітна, вона вечорами перекидалась в білого пса та нипала по загородах сусідських. Не раз Іван метав сокирою в неї, жбурляв вилами та проганяв.

Ряба корова на очах худла і все менше та менше давала подою. Палагна знала, чия то справа. Вона підглядала, говорила примівки, по кілька разів на вечір бігала до коров, вставала навіть вночі. Раз наробила такого крику, що Іван біг в загородку як навіжений і мусив одганяти од порога велику жабу, що намагалась перелізти у хлів. Але жаба раптом десь щезла, а з-за вориння скрипів вже голосок Химин:

— Добрий вам вечір, сусідоньки красні... хе-хе...

Безвстидна!

Чого вона тільки не виробляла, ота родима відьма! Перекидалась у полотно, що біліло смерком попід лісом, повзла вужем або котилась горбами прозорим клубком. Співала, нарешті, місяць, щоб було темно, як йде до чужої худоби. Не один присягався, що бачив, як вона терницю доїть: заб'є у неї чотири кілки, неначе дійки, —

і надоїть повну дійницю.

Скільки клопоту було в Івана! Він не мав навіть коли спам'ятатись. Газдівство потребувало вічної праці, життя маржини так тісно в'язалось з його власним життям, що витісняло всякі інші думки. Але часами, несподівано зовсім, коли він зводив очі на зелені царинки, де спочивало в копицях сіно, або на глибокий задуманий ліс, звідти злітав до нього давно забутий голос:

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину...

Тоді він кидав роботу і десь пропадав.

Фудульна Палагна, що звикла шість день на тиждень робити і тільки в свято одпочивала, пишаючись красним лудінням, сердито дорікала за його примхи. Але він гнівавсь:

— Заткнися. Пазь лиш своє і дай мені спокій...

Він сам сердивсь на себе: «Нащо воно?» — і винувато йшов до худоби.

Приносив їй хліба чи грудку солі. З довірливим риком тяглася до нього його біланя або голубаня, висувала теплий червоний язик і разом з сіллю лизала руки. Вогкі блискучі очі приязно дивились на нього, а теплий дух молочного вим'я та свіжого гною знову вертали втрачений спокій і рівновагу.

В кошарі його обливало ціле море овець, таких

маленьких, круглих. Вони знали господаря свого, сі барани і ягниці, і з радісним беканням терлись до його ніг. Він запускав пальці в пухнату вовну або з батьківським почуттям брав на руки ягня — і дух полонини віяв тоді над ним та кликав у гори. Ставало спокійно і тепло на серці.

У сьому була Іванова радість.

Чи він кохав Палагну? Така думка ніколи не займала його голови. Він ґазда, вона ґаздиня, і хоч дітей у них не було, зате була худібка — чого ж ще більше? На добрім хазяйстві Палагна набралась тіла, стала повна й червона, курила люльку, як Іванова мати, носила пишні шовкові хустки, а на воластій шиї блищало у неї стільки намиста, що челядь з заздрощів аж розсідалась. Вони їздили разом до міста або на храм. Палагна сама сідлала свого коня і закладала червоний постіл в стреме́но так гордо, неначе всі гори належали тільки до неї. На храмах були люди та далекі роди, пінилось пиво, лилась горілка, злітались усякі новини з далеких гір, Іван обіймав молодиці, Палагну цілували чужі чоловіки — ото яке! — і вдоволені, що набулись так файно, вони вертались знову до щоденних турбот.

До них теж приїздили чесні ґазди в гостину.

— Слава Ісусу. Як жінка, маржинка, ци дужі?

— Ґаразд, як ви?..

Засідали за мережаний стіл, тяжкі в своїм овечім убранні, і споживали вкупі свіжу кулешу та гусянку гостру, од якої облазив язик.

Так йшло життя.

Для праці — будні, для ворожіння — свято.

На Святий вечір Іван був завжди в дивній настрої. Наче переповнений чимсь таємничим й священним, він все робив поважно, неначе службу Божу служив. Клав Палагні живий вогонь для вечері, стелив сіно на стіл та під столом і з повною вірою рикав при тім, як корова, бляєв вівцею та ржав конем, аби велася худоба. Обкурював ладаном хату й кошари, щоб одігнати звіра й відьом, а коли червона од метушні Палагна серед курива того ознаймляла нарешті, що готові усі дванадцять страв, він, перше ніж засісти за стіл, ніс тайну вечерю худобі. Вона першою мусила скошпувати голубці, сливи, біб та логазу, які так старанно готувала для нього Палагна. Але се було не все. Ще годилось закликать на тайну вечерю усі ворожі сили, перед якими берігся через ціле життя. Брав в одну руку зі стравою миску, а в другу сокиру і виходив надвір. Зелені гори, убравшись у білі гуглі, прислухались чуйно, як дзвеніло на небі золото зір, мороз блискав срібним мечем, потинаючи згуки в повітрі, а Іван простягав руку у сцю скуту зимою безлюдність і кликав на тайну вечерю до себе всіх чорнокнижників, мольфарів, планетників всяких, вовків лісових та ведмедів. Він кликав бурю, щоб була ласкава прийти до нього на ситі страви, на палені горілки, на вечерю святу, — але вони не були ласкаві і ніхто не приходив, хоч Іван спрощував тричі. Тоді він закликав їх, щоб не з'являлись ніколи, — і легко зітхав.

Палагна чекала в хаті. Вогонь в печі лежав

втомившись, тихо дрімаючи жаром, страви спочивали на сіні, різдвяна мирність спливала з темних кутків, голод тягнув до їжі, але вони ще не сміли сісти за стіл. Палагна поглядала на чоловіка — і в згоді вони разом згинали коліна, благаючи Бога, щоб припустив до вечері ті душі, що їх ніхто не знає, що пропадом пропадають, бу́тинами побиті^[29], дорогами покалічені, водами потоплені. Ніхто за них не згадає, ані встаючи, ані лягаючи, ніхто не згадає, дорогою йдучи, а вони, бідні душі, гірко пробувають у пеклі, чекаючи вечора Святого...

І коли так молились, Іван був певний, що за плечима у нього плаче, схилившись, Марічка, а душі нагло померлих невидимо сідають на лави.

— Продуй перше, ніж маєш сісти! — вимагала від Івана Палагна.

Але він знав і без неї. Старанно продмухував місце на лаві, щоб не привалить яку душу, і засідав до вечері...

На Маланки до маржини у загороду приходив сам Бог. На високому небі ясно горіли зорі, люто тріщав мороз, а сивий Бог йшов босоніж по пухкому снігу і тихо одхиляв двері кошари.

Прокинувшись вночі, Іван наслухав і, здавалося, чув, як лагідний голос питає маржинку: «Ци ти, худібка, наїжена, напоена добре? Ци сокотить тебе ґазда?» Радісно бляєли вівці, веселим риком обзивались корови — ґазда доглядає їх добре, сумлінно, поїть, годує і навіть нині вичесав шерсть. Тепер пан-Біґ напевно обдарує його новим приплодом.

І Бог давав приплід. Овечки мирно котились, чинили ягнички, корови щасливо уположались.

Палагна вічно заклопотана була своїм ворожінням. Палила поміж маржиною ватру, аби вона була світуча, красна, як Боже світло, аби до неї не мав приступу злий. Вона робила, що тільки знала, аби худоба була така тиха, як корінь в землі, така манниста, як у потоці вода. Вона так ніжно промовляла до неї:

— Ти меш годувати мене і мого ґазду, а я тебе буду шанувати, щоб ти легко спала, щобис рідко рикала, щоби тебе чередінниця не пізнала, де ти ночувала, де ти стояла, щоби тебе хто не урік...

Так йшло життя худоб'яче й людське, що зливалось до купи, як два джерельця у горах в один потік.

* * *

Завтра велике свято. Теплий Юрій одбира од холодного Дмитра ключі світові, щоб править землю. Повні води, на яких плава земля, піднесуть її вище до сонця, Юрій закосичить ліси і царинки, вівця ме обростати у вовну, як літом земля травою, а сінокоси спічнуть од худібки, заростаючи ве́лико зе́лом. Завтра — весна, день радості й сонця, а вже сьогодні гори цвітуть вогнями і синій дим загортає смереки прозорим серпанком. А коли сонце знизилось, одцвіли ватри і дими одлетіли у небо, радісним риком обізвалась худоба,

перегнана через жар, аби була остра у літі, як тота ватра, аби множилась так, як намноживсь од вогню попіл.

Пізно обляглись перед Юрієм люди, хоч рано мали вставати.

Палагна збудилась, як тільки почало дніти. «Чи ще не рано?» — подумала вголос, але зараз згадала, що нині свято і треба йти на царинку. Одкинула теплий ліжник і встала на ноги. Іван ще спав, піч позіхала в кутку чорним отвором пащі, а під нею сумно бринів цвіркун. Палагна розщібнула сорочку, скинула з себе, постояла гола посеред хати і, боязко озираючись на Івана, пішла до дверей. Скрипнули двері, і ранішній холод обвіяв їй тіло. Гори ще спали. Спали ще смерекові ліси, як ченці строгі, посірілі за ніч царинки і сиві шпилі, що розпливались в тумані. Холодна мрич підіймалась з долини та простягала білі мохнаті лаби до чорних смerek, а під блідим ще небом оповідав свій сон Черемош.

Палагна ступала по мокрих травах і злегка тремтіла в ранішнім холодку. Вона була певна, що ніхто її не побачить, а якби й побачив, то що? Звісно, шкода було б, якби пропало її ворожіння. Іншої думки в неї не було. На Благовіщення ще вона закопала у муравлисько сіль, булку й намисто, і нині треба було все те звідти дістати. Помалу звикла до зимна. Її туге тіло, що не знало ще материнства, свобідно і гордо пливло в молодих травах царинки, таке рожеве і свіже, як позолочена хмара, переповнена теплим весняним дощем. Нарешті спинилась під буком. Але перше ніж розкопачь муравлисько, вона підняла

угору руки і потяглася смачно всім тілом, хруснувши кісточками. І враз почула, що тратить силу. Щось їй недобре. Опустила безвладно руки, глянула перед себе і раптом впірнула в чорну вогнисту безодню, що не пускала її від себе.

Юра-мольфар стояв по той бік вориння і дивився на неї.

Вона хотіла крикнуть на нього — і не могла. Хотіла закрити груди руками — й не мала сили їх зняти. Намагалась втекти — і вросла в землю. Стояла безсила, сливе зомліла, і уперто дивилась у дві чорні жаринки, що випивали з неї всю силу.

Врешті у ній ворухнулася злість. Пропало ціле ворожіння! Палагна зробила над собою зусилля, щоб підняти ту злість, і сердито обізвалась до нього:

— Чого вилупив баньки? Не видів?

Не спускаючи з неї очей, якими скував її всю, Юра блимнув зубами:

— Такої, як ви, Палагно, бігме, не видів.

Й закинув ногу через вориння.

Вона бачила добре, як плили до неї ті дві жаринки, що спопелили її волю, а все ж стояла, нездатна поворухнутись, чи то в солодкім, чи то в жахливім чеканні.

Він був вже близько. Бачила мережані шви кептара... блискучі зуби в отворі рота... напівпідняту руку... Тепло його тіла зблизька ввійнуло на неї, а вона все ще стояла.

І аж коли залізні пальці стиснули їй руку та потягли до

себе, вона з криком шарпонулась і побігла до хати.

Мольфар стояв, роздуваючи ніздрі, і дивився услід, як біле Палагнине тіло вигиналось на травах, мов габи в Черемоші.

По тому, коли Палагна вже щезла, він переліз знову вориння і знов почав розсівать по царинці попіл од учорашньої ватри, аби корови та вівці, що будуть тут пастиись, пишно плодились, щоб кожна ягничка чинила по двоє...

Палагна прибігла додому лиха. Добре, що хоч Іван нічого не бачив. Ну і сусідонько файний, смага б ті втяла! Не мав коли приступитись до неї!.. Ігій на тебе!.. А що ворожіння пропало — то вже пропало... Вагалась, чи казати про Юру Іванові, чи дати спокій. Ще бійка готова вийти з того та сварка, а з мольфаром лиш зачепись... От було дати в лице та й вже... Але Палагна знала, що не годна зняти на нього руку. Навіть при одній думці про се почувала млость у всім тілі, в руках і в ногах, якусь солодку знемогу. Чула немов павутиння на всьому тілі од гарячого погляду чорних очей, од блиску зубів в пожадливо відкритому роті. І що б вона не робила в той день, мольфарів погляд її в'язав.

Вже зо два тижні минуло від того часу, а Палагна Іванові не казала про стрічу з Юром. Вона лиш придивлялась до чоловіка. Щось було важке у ньому, якась жура його гризла та ослабляла тіло, щось старе, водянисте світилось в його стомлених очах. Помітно худ, ставав байдужий. Ні, Юра кращий. Коли б захотіла мати

любаса, узяла б Юру. Але Палагна була фудульна, її силком не візьмеш. До того, була сердита на мольфара.

Раз вони стрілись біля ріки. Палагні на мить здалося, що вона гола, що тонке павутиння опутало все тіло її. Вона наче крізь сон почула:

— Як спали, Палагночко, душко?

На язиці в неї вертілась відповідь: «Гаразд, як ви?» Але вона здержалась, закопилила губу, гордо підняла голову і минула його, немов не бачила навіть.

— Як дужі? — почула ззаду удруге.

Але не обернулась.

«Ну, тепер начувайся біди!» — подумала зі страхом.

І справді, ледве вернулась додому, Іван стрів її звісткою, що здохла ягничка. Але, на диво, їй анітрошки не жалко було ягнички. Навіть злість брала, що Іван так побивається дуже за нею.

Юра більше не переходив Палагні дороги. Однак її думка все частіше зверталась до нього. Цікаво й охоче прислухалась Палагна оповіданням про його силу і дивувалась, скільки він може, той палкий Юра, що не видів кращої од Палагни! Він був могутній, потужний, все знав. Од його слова гинула зразу худоба, сохла й чорніла, як дим, людина, він міг наслати смерть і життя, розігнать хмару і сперти град, вогнем чорного ока спопелить ворогів і запалити в жіночому серці кохання. Він був земним богом, той Юра, що хтів Палагни, що простягав по неї руки, в яких тримає світові сили.

Її серце часами в'яло для корів і чоловіка, вони там

блідли, як розсівається мрич, що на хвилинку сіда на смереки. З нудьгою вона йшла на царинку, під бук, і там почувала на своїх грудях тепле дихання Юри, залізні пальці його руки. Він мав би з неї любаску, коли б тоді з'явився.

Але він не з'являвся...

Була гаряча днина. Ігрець закурився, земля парувала, од Чорногори бігли безперестанку хмари та виливались дощі, на які збоку світило сонце. Так було парно, що Палагна нізащо не полізла б на ґрунь, коли б не приснився їй сон, який віщував для худоби недобре. Вона хотіла одвідать корови у лісі. Круг неї гори курились од мричі, наче скипіли гірські потоки й запарували. Черемош знизу шумів. Йому твердо було лежати на скелях, і він перескакував з каменя на камінь. Але ледве встигла Палагна злізти на верх, коли од Чорногори махнув крилом вітер і захитав дерева. «Коли б не було бурі», — погадала вона і обернулась лицем до вітру. Ну, так і є... Там клекотіла важка синьо-біласта хмара. Здавалось, сама Чорногора знялася в небо, готова спуститись на землю та все роздушити. Вітер біг перед нею та розпихав смереки, а гори й долини зчорніли одразу, як після пожежі. Нічого було і думати йти далі. Палагна заховалась під наметом смереки. Смерека скрипіла. Здалеку м'яко котився грім, тіні прудко бігли по горах, змиваючи фарби, а високі гаджути згинались удвоє по далеких верхах. «Ще аби градом не вергло», — лякалась Палагна, загортаючись у кептар.

А над головою уже шуміло. Там, в Чорногорі, чорнокнижники сікли десь лід по замерзлих озерах, а душі страчених нагло збирали той лід у міхи і мчались з ними на хмарах, щоб розсівать по землі. «Пропадуть сіножаті, засипле їх ледом, і буде плакати голодна худібка», — думала гірко. Але не встигла скінчити думки, як вдарив грім. Захиталися гори, гаджуги впали верхами на землю, земля піднялась, і все закрутилось у вихрі. Палагна ледве встигла вхопитись за стовбур і, мов крізь туман, побачила раптом, як дряпавсь на гору якийсь чоловік. Боровся з вітром, розкидав ноги, неначе рак, хапався руками за камінь і все дерся на верх. Ось він вже близько, зігнувся удвоє, біжить — і врешті став на вершку. Палагна пізнала Юру.

— Цес, певно, до мене... — налякалась Палагна, але Юра, видимо, її не бачив.

Став проти хмари, одна нога наперед, і склав руки на грудях. Закинув назад бліде обличчя і вперся похмурим оком у хмару. Стояв так довгу хвилину, а хмара ішла на нього. І раптом сильним рухом він кинув кресаню на землю. Вітер зараз звіяв її в долину і підхопив на голові в Юри довге волосся. Тоді Юра підняв до хмари ціпок, що тримав у руці, і крикнув у синій клекіт:

— Стій! Я тебе не пускаю!..

Хмара подумала трохи і пустила в відповідь вогняну стрілу.

— Ой! — закрила Палагна очі рукою, як розсипались гори.

Але Юра так само міцно стояв, і кучері вились на голові в нього, як у гнізді гадюки.

— Ага! Ти так! — крикнув Юра до хмари. — То я мушу тебе заклинати. Я заклинаю вас, громи й громовенята, тучі і тученята, я розганяю тебе, фортуно, наліво, на ліси й води... Іди рознесися, як вітер по світі... Розсядься і розситися, ти тут сили не маєш...

Але хмара тільки моргнула зневажливо лівим крилом і почала завертати направо, понад царинки.

— Нещастя! — стиснула руки Палагна. — Чисто виб'є сіна`...

Однак Юра не хотів піддатись. Він лиш зблід дужче, лиш очі потемніли у нього. Коли хмара направо — то й він направо, хмара наліво — і він наліво. Він бігав за нею, борючись з вітром, махав руками, грозив ціпком. Він вився, як в'юн, по горі, завертаючи хмару, моцувався із нею, спирав... Ось-ось, ще трошки, ще з сього краю... Чув в грудях силу, метав громи з очей, здіймав руки угору і закликав. Вітер розвіяв його кептар та бив у груди, хмара гарчала, плюскала громом, завертала у очі дощем, драгліла над головою, готова впасти, а він, залитий потом, ледве переводячи дух, метався ґрунем в нестямі, боячись втратить останні сили. Чув, що сили вже слабнуть, що в грудях пусто, що вітер рве голос, дощ залива очі, хмара перемагає, і вже останнім зусиллям підняв до неба короткий ціпок:

— Стій!..

І хмара раптом спинилась. Підняла здивовано край,

сперлась, як кінь на задні ноги, заклекотіла внутрішнім гнівом, одчаєм знесилля і вже просила:

— Пусти! Де ся подіну?

— Не пущу!

— Пусти, бо гинем! — кликали жалібно душі, згинаючись під вагою переповнених градом мішків.

— Ага! Тепер ти просиш!.. Я тебе заклинаю: іди у безвісті, у провалля, куди коні не доіржуть, корови не дорікують, вівці не доблеюють, ворони не долітають, де християнського гласу не чути... Туди пускаю тебе...

І дивна річ — хмара скорилась, покірно повернула наліво і розв'язала мішки над рікою, засипаючи густим градом зарінок. Біла завіса закрила гори, а в глибокій долині щось клекотіло, ламалось і глухо шуміло. Юра упав на землю і важко дихав.

А коли сонце продерло хмару і мокрі трави враз осміхнулись, Юра наче у сні побачив, що до нього біжить Палагна. Вона сяла уся привітно, як сонце, коли нагнулась над ним з турботним питанням:

— Чи тобі, Юрчику, не сталося чого лихого?

— Нічьо, Палагночко, душко, нічьо... Ади! Я одвернув бурю...

І простяг руки до неї...

Так Палагна стала любаскою Юри.

Іван дивувався Палагні. Вона і перше любила пишно вбиратись, а тепер наче щось вступило у неї: навіть у будень носила шовкові хустки, дорогі й писані мудро, блискучі дротяні запаски, а важкі згарди гнули їй шию. Часом щезала з дому й верталася пізно, червона, розтріпана, п'яна неначе.

— Де ти волочишся все?! — сердивсь Іван. — Гляди, газдине!

Але Палагна тільки сміялась.

— Овва! То вже мені і погуляти не вольно... Я хочу набутись. Раз жиємо на світі...

Що правда, то правда, життя наше коротке — блисне та й згасне. Іван сам так думав, але ж бо Палагна занадто. Щодня вона запивалася в корчмі з Юрою-мольфаром, прилюдно цілувалася і обіймалася з ним, не криючись навіть, що має любаса. Хіба вона перша! Відколи світ світом, не бувало того, щоб тільки одного триматись.

Всі говорили про Палагну та Юру, чув і Іван, але приймав усе байдуже. Як мольфар, то й мольфар. Палагна цвіла й веселилась, а Іван сидів і сох, страчаючи силу. Він сам дивувався тій зміні. Що сталося з ним? Сили покидали його, очі, якісь розпорошені й водянисті, глибоко запались, життя втратило смак. Навіть маржинка не давала колишньої втіхи. Чи йому пороблено що, чи хто урік? Не мав до Палагни жалю, навіть кривди не чув у серці, хоч бився за неї з Юром.

Не з злості, а для годиться, коли люди звели. Якби не Семен, його побратим, що заступивсь за Івана, може б,

нічого не було.

Бо, стрівшись раз в корчмі, Семен вдарив Юру в лице.

— А ти, лайдаку якийсь, тобі що до Палагни, не маєш своєї жони?

Тоді Іванові соромно стало. Він скочив до Юри:

— Пазь своєї Гафії, а моєї не руш! — І затряс барткою в Юри перед лицем.

— Ти купив її на торзі? — спалахнув Юра.

Його бартка так само мигтіла перед очима в Івана.

— Потеруха б тя стерла!..

— Опришку єден!..

— На, маєш.

Іван тяв перший, просто в чоло. Але Юра, умиваючись кров'ю, встиг рубанути Івана між очі і об'юшив його аж до грудей. Посліпли обоє од хвилі гарячої крові, що заливала їм очі, а все ж кресали бартку об бартку, усе гатили один одному в груди. Вони танцювали смертельний танець, оті червоні маски, з яких парувала гаряча кров. Юра мав вже скалічену руку, але щасливим вдаром раптом зламав надвоє Іванову бартку. Іван зігнувся, чекаючи смерті, та Юра вгамував свою лють на бігу і гарним, величним рухом одкинув набік свій топірець.

— На безоружного з бартков не йду!..

Тоді вони взялись за барки.

Їх ледве розборонили.

Ну, що ж. Іван обмив свої рани, закрасивши Черемош кров'ю, та й пішов межі вівці. Там знайшов свій

спочинок й розраду.

Однак бійка не допомогла. Все залишилось, як було. Так само Палагна не трималася хати, так само марнів Іван. Його шкура зчорніла та обліпила кості, очі запалились ще глибше, його жерли гарячка, роздратовання і неспокій. Він навіть втратив охоту до їжі.

«Не інакше, як мольфарова справа, — гірко думав Іван, — наважився на життя, хоче з світу мя звести та й сушить...»

Він ходив до ворожки, та одвертала, — не допомгло: відай, мольфар сильніший.

Іван навіть упевнився у тім. Проходячи якомсь повз хату Юри, він почув голос Палагни. Невже вона? Йому сперло у грудях.

Притиснувши серце рукою, Іван приклав вухо до брами. Не помилився. Там була Палагна. Шукаючи шпари, щоб зазирнути у двір, Іван тихо посувався попід баркан. Нарешті йому удалось знайти якусь дірку у баркані, і він побачив Палагну і мольфара. Юра, зігнувшись, тримав перед Палагнуою глиняну ляльку і тикав пальцями в неї од ніг до голови.

— Б'ю кілок тут, — шептав зловісно, — і сохнуть руки та й ноги. В живіт — карається на живіт; не годен їсти...

— А єкби у голову вбив? — питала цікаво Палагна.

— Тоді гине в той мах...

Се ж вони на нього змовлялись!..

Свідомість того туманом шибнула до голови Івана. От скочить через баркан і забити обох на місці. Іван стиснув

рукою бартку, зміряв очима баркан, але раптом зів'яв. Знесилля й байдужність знову обняли все його тіло. Нащо? До чого? Так вже, певно, йому судилось. Він змерз одразу, безсило опустив бартку і посунувся далі. Ішов спустілий, не чуючи землі під ногами, згубивши стежку. Червоні круги літали перед його очима та розпливались по горах.

Куди він йшов? Не міг навіть згадати. Блукав без мети, злазив на гори, спускався і підіймався, куди ноги носили. Нарешті побачив, що сидить над рікою. Вона клекотіла та шуміла під ногами у нього, ся кров зелена зелених гір, а він вдивлявся без тями в її бистрину, аж нарешті в його стомленім мозку засвітилась перша ясніша думка: на сім місці брела колись Марічка. Тут її взяла вода. Тоді вже згадки самі почали зринати одна по одній, наливати порожні груди. Він знов бачив Марічку, її миле обличчя, її просту і щиру ласкавість, чув її голос, її співанки... «Ізгадай мні, мій миленький, два рази на днину, а я тебе ізгадаю сім раз на годину...» І от тепер нічого того нема. Нема й не вернеться вже, як не може ніколи вернутись на ріці піна, що спливла за водою. Колись Марічка, а тепер він... Вже його зірка ледве тримається в небі, готова скотитись. Бо що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт... нетривке й дочасне.

Сонце сховалось за гори, в тихих вечірніх тінях закурилися гуцульські хати. Синій дим вився крізь шпари дахівок, густо окутував хати, що розцвітались на зелені гір, як великі блакитні квітки.

Тусок обіймав серце Івана, душа банувала за чимсь кращим, хоч невідомим, тяглася в інші, кращі світи, де можна б спочити.

А коли надійшла ніч і чорні гори блимнули світлом самотніх осель, як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі.

* * *

Іван прокинувся.

— Вставай, — будила його Марічка. — Вставай, і ходім. Він глянув на неї і анітрошки не здивувався. Добре, що Марічка нарешті прийшла.

Підвівся і вийшов з нею.

Вони мовчки здіймалися вгору, і, хоч була вже ніч, Іван виразно бачив при світлі зірок її обличчя. Перелізли вориння, що одділяло царинку од лісу, і вступили у густу заросль смерічок.

— Чогось так змарнів? Ци ти недужий? — обізвалась Марічка.

— За тобов, душко Марічко... за тобов банував... — Не питав, куди йдуть. Йому було так добре з нею.

— Чи пам'ятаєш, серце Іванку, як ми сходились тут, у сему лісі: ти мені йграв, а я закладала свої руки тобі за шию та й цілувала кучерики любі?

— Ой пам'ятаю, Марічко, й повік не забуду...

Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а нявка. Йшов поруч із нею й боявся пустити Марічку вперед, щоб не побачить криваву дірку ззаду у неї, де видно серце, утробу і все, як се у нявки буває. На вузьких стежках він туливсь до Марічки, аби йти рядом, аби не лишитися ззаду, і чув тепло її тіла.

— Давно я мала тебе спитати: за що ти вдарив мене в лице? Тоді, пам'ятаєш, як билась стариня наша, а я тремтіла під возом, бачачи кров...

— Ти побігла по тому, я кинув твої у'плітки в воду, а ти дала мені цукерок...

— Я тебе покохала одразу...

Вони все заглиблялися в ліс. Чорні смереки добродушно простягали над ними свої мохнаті лаби, наче благословляли, скрізь панувала строга, в собі замкнута тиша, і тільки в долинах розбивалася шумом піниста сваволя потоків.

— Раз я хотіла тебе налякати й сховалась. Запорпалась в мох, зарилась у папороть і лежала тихенько. Ти кликав, шукав, мало не плакав. А я лежала й душила у собі сміх. А коли врешті знайшов, що ти зробив зо мною?..

— Ха-ха!

— Ігій!.. Безвстиднику еден...

Мило надула губи і так лукаво поглядала на нього.

— Ха-ха! — сміявся Іван.

— Ха-ха! — сміялися обое, притулившись до себе.

Вона нагадала йому всі їхні дитячі забави, холодні

купелі у потоках, жарти і співанки, страхи і втіхи, гарячі обійми і муку розлуки. Всі ті милі дрібнички, які гріли їм серце.

— Чому так довго не вертав з полонини, Іванку? Що там робив-есь?

Івану кортіло їй розказати, як його кликала у полонині лісна, прибравши голос Марічки, але він обминав тоту згадку. Свідомість його двоїлась. Чув, що коло його Марічка, і знав, що Марічки нема на світі, що се хтось інший веде його у безвісті, у недеї, щоб там загубити. А проте йому добре було, він йшов за її сміхом, за її щебетанням дівочим, не боячись нічого, легкий й щасливий, яким був колись.

Всі його клопоти і турботи, страх смерті, Палагна і ворожий мольфар — все кудись зчезло, все одлетіло, наче ніколи нічого такого не було. Безжурна молодість й радість знову водили його по сих безлюдних верхах, таких мертвих й самотніх, що навіть лісовий шепіт не міг вдержатись там та спливав у долину шумом потоків.

— А я тебе все виглядала та й все чекала, коли з полонини повернеш. Не їла, не спала, співанки розгубила, світ мні зів'яв... Поки ми ся та й любили, сухі дуби цвіли, а як ми ся розлучили, сиренькі пов'яли...

— Не кажи так, Марічко, не кажи, любко... Тепер ми вже разом та й довіку укупі будем...

— Довіку? Ха-ха...

Іван здригнувся і став. Сухий зловісний сміх різнув йому по серці. Неймовірно озирнувся на неї.

— Смієшся, Марічко?

— Що ти, Іванку! Я не сміялась. То тобі вчулось. Ти вже пристав? Тобі трудно іти? Ходім ще трошки. Ходімо!..

Вона благала — і він пішов далі, міцно притиснувшись плечем до плеча, з одним бажанням — йти так, щоб не лишитись позаду і не побачить, що у Марічки замість одежі, замість спини... Е, що там... не хотів думать.

Ліс все густішав. Прілий дух гнилих пнів, запах кладовища лісного йшов на них з пущі, де трухліли мертві смереки та гніздились погані гриби — гадяр і голубінка. Великі каміння холоділи під слизьким мохом, голі корні смерек заплітали стежки, вкриті верствою сухої глиці.

Вони йшли далі і далі, забирались в холодний і непривітний глиб верховинних лісів.

Прийшли на полянку. Тут було трохи ясніше, смереки наче замкнули поза собою чорність глибокої ночі.

Враз Марічка здригнулась і стала. Витягла шию і наслухала. Іван помітив, як тривога слизнула по обличчі у неї, звела її брови. Що сталось? Але Марічка нетерпляче спинила його питання, поклала палець на губи на знак мовчання і раптом зникла. Все се сталось так несподівано й чудно, що Іван не встиг спам'ятатись.

Чого вона налякалась, куди й чого втекла? Він постояв трохи на місці, сподіваючись, що Марічка надійде зараз, але коли її довго не було, він стиха покликав:

— Марічко!

М'яке запинало смерекового гілля ковтнуло той поклик, і знов було тихо.

Іван стривоживсь. Хотів шукати Марічку, але не знав, в який бік іти, бо не помітив, куди вона зникла. Ще готова десь заблудитись у лісі або зірватись у прірву. Чи не покласти ватру? Побачить вогонь і буде знати, куди вернутись.

Іван накидав сухих галузок і підпалив. Вогонь потріщав трохи підсподом і вигнав дим. А коли дим заметавсь над вогнем, заметалися тіні кострубатих смерек і залюднили полянку.

Іван сів на пеньок і обдивився. Поляна була закидана вся трухлявими пнями, колючою сіткою гострих вершків, між якими виласть дика малина. Спідні галузки смерек, тонкі й посохлі, звисали додолу, як руда борода.

Сум знову обняв Івана. Він знову був сам. Марічка не йшла. Закурив люльку і вдивлявся в вогонь, щоб чим-небудь скоротити чекання. Мусила ж врешті прийти Марічка. Йому навіть здавалось, що він чує її ходу і тріск під ногами гіллячок. О! Врешті, вона... Хотів встати і піти їй назустріч, але не встиг.

Сухі гіллячки розсунулись тихо, і з лісу вийшов якийсь чоловік.

Він був без одежі. М'яке темне волосся покривало все його тіло, оточало круглі і добрі очі, заклинилось на бороді і звисало на грудях. Він склав на великий живіт зарослі вовною руки і підійшов до Івана.

Тоді Іван зразу його пізнав. Се був веселий чугайстир, добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок. Він був смертю для них: зловить і роздере.

Чугайстир добродушно всміхнувся, кліпнув лукаво оком і поспитав Івана:

— Куди побігла?

— Хто?

— Нявка.

«Се він про Марічку, — з ляком подумав Іван, і серце сильно закалатало йому в грудях: — Ось чого вона зникла!..»

— Не знаю... Не видів, — байдужно обізвався Іван і запросив чугайстра: — Сідайте.

Чугайстир сів на пеньок, обтрусився з сухого листу і простяг до вогню ноги.

Обоє мовчали. Лісовий чоловік грівсь коло ватри та розтирав собі круглий живіт, а Іван думав уперто, яким би чином довше затримать чугайстра, щоб Марічка якнайдалі встигла втекти.

Але чугайстир сам допоміг.

Підморгнув до Івана лукавим оком і обізвався:

— Може б, ти трошки пішов зо мною у танець?

— А чому б ні? — радо піднявся Іван.

Докинув у ватру смеріччя, поглянув на постолі, обсмикнув сорочку на собі і став до танцю.

Чугайстир поклав волохаті руки на боки і вже хитався.

— Ну, починай!..

Що ж, як починати, то починати.

Іван тупнув на місці, виставив ногу, струснув усім тілом і поплив в легкім гуцульськiм танці. Перед ним смішно вихилявся чугайстир. Він прижмурював очі,

поцмокував ротом, трусив животом, а його ноги, оброслі, як у ведмедя, незграбно тупцями на однім місці, згинались і розгинались, як грубі обіддя. Танець, видимо, його загрівав. Він вже підскакував вище, присідав нижче, додавав собі духу веселим бурчанням і оддувався, неначе ковальський міх. Піт краплями виступав круг очей, стікав струмочком од чола до рота, під пахвами й на животі блищало у нього, як у коняки, а чугайстир вже розійшовся:

— Гайдук раз! Ще такий! — кричав на Івана і бив п'ятами в землю.

— Ще кривий!... Ще сліпий!.. — піддавав жару Іван. — Го-го! Як танцювати, то танцювати.

— Най буде так! — плескав в долоні чугайстир, і присідав до землі, і крутився круг себе.

— Ха-ха-ха! — хльоскав себе по стегнах Іван.

Хіба він не годен вже танцювати?

Ватра розгорялась веселим вогнем і одділяла од танцюючих тіней, що корчилились й бились на залитій світлом полянці.

Чугайстир втомлявся. Щохвилини підносив до лоба руку, всю в брудних нігтях, обтираючи піт, і вже не скакав, а тільки дрібно трусив волохатим тілом на місці.

— Може, вже буде? — сапав чугайстир.

— Е, ні... ще трошки.

Іван і сам умлівав од втоми. Загрівся, був увесь мокрий, ноги боліли у нього, а груди ледве ловили віддих.

— Я ще заграю до танцю, — бадьорив він чугайстра й сягнув по флюяру за черес. — Ти ще такої не чув, небоже...

Він заграв пісню, що підслухав у щезника в лісі: «Є мої кози!.. Є мої кози!..» — і чугайстир, оживлений згуками пісні, знов вище підкидав п'яти, заплющив од вдоволення очі і наче забув про утому.

Тепер Марічка могла бути спокійна.

«Тікай, Марічко... не бійся, душко... твій ворог танцює», — співала флюяра.

Шерсть прилипла до тіла чугайстра, наче він тільки що виліз з води, слина стікала цівкою з рота, відкритого втіхою рухів, він весь блищав при вогні, а Іван піддавав йому духу веселою грою і, наче в нестямі, в знемозі і в забутті, бив в камінь поляни ногами, з яких облетіли вже постолі...

Нарешті чугайстир знемігся.

— Буде, не можу...

Впав на траву і важко сапав, заплющивши очі. Іван звалився на землю рядом з чугайстром. І так дихали разом.

Врешті чугайстир стиха хихикнув:

— Ну й вимахавсь нині я файно...

Пом'яв задоволено круглий живіт, покректав, розгладив на грудях волосся й почав прощатись.

— Дякувать красно за танець...

— Ідїть здорові.

— Май ся гаразд...

Розсунув сухі гіллячки смереки і впірнув в ліс.

Полянку знов обняли морок і тиша. Дотліваюча ватра кліпала в п'їтмі одиноким червоним оком.

Але де була Марічка?

Іван мав ще багато їй розказати. Він чув потребу оповісти їй ціле своє життя, про свій тусок за нею, безрадїсні дні, свою самотність серед ворогів, нещасливе подружжя... Але де вона була? Куди подалась? Може, наліво? Йому здалося, що він бачив її востаннє з лївого боку.

Іван подався наліво. Тут була гущина. Смереки так тісно збилися в купу, що трудно було пролазити між їх шершавими пнями. Сухі нижні гіллячки кололи йому лице. Але він йшов. Брїв у густїй п'їтмі, спотикався і натикався безперестанку на стовбур. Часом йому здавалось, що хтось його кличе. Ставав, затаївши у грудях віддих, і прислухався. Але ліс наливала така глибока тиша, що шелестіння сухих гіллячок, об які терся плечем, здавалось йому голосним лускотом пня, що валився, стятий сокирою, в лісі. Іван йшов далі, простягнувши наперед руки, неначе сліпець, який ловить руками повітря зі страху наткнутись на перешкоду.

Раптом до його вуха долетіло тихеньке, ледве вловиме дихання:

— Іва!..

Голос ішов ззаду, десь з глибини, наче добувався крізь море смерекової глиці.

Значить, Марічка була не тут.

Треба було вертатись назад, Іван поспішавсь, стукавсь коліньми в смереки, одводив руками гіллячки і жмури́в очі, щоб не наколотись на хво́ю. Ніч наче чіплялась йому за ноги і не пускала, а він волі́к її за собою та розпихав грудьми. Блукав уже довго, а не знаходив полянки. Тепер земля під його ногами почала спускатись в долину. Великі каміння перетинали йому дорогу. Він їх обходив, сковзаючись раз у раз на слизькі́м мху, спотикаючись на цупкому корінні, тримаючись за траву, щоб не зірватись.

І знову з провалля, з-під його ніг, дійшов до нього слабенський поклик, заглушений лісом:

— Іва-а!..

Він хотів одгукнутись на голос Марічки, але не смів, щоб не почув чугайстир.

Тепер вже знав, де має її шукати. Податись управо і спуститися вниз. Але тут було іще крутіше, і здавалося дивним, як могла злізти звідси Марічка. Дрібні каміння сипались під ногами в Івана, з глухим гарчанням спадаючи в чорну глибінь. Але він, зручний і звиклий до гір, умів спинитись на краю кручі і знов обережно шукав підпори для ніг. Дедалі ставало трудніше спускатись. Раз мало не впав, та вхопився за виступ скелі і повис на руках. Не знав, що там під ним, але чув холод і зловісне дихання безодні, яка одкривала на нього свою ненажерливу пащу.

— Іва-а! — стогнала Марічка десь з глибини, і був у голосі тому поклик кохання і муки.

— Іду, Марічко! — билась в Іванових грудях одповідь,

лякаючись вилетіть звідти.

Він вже забув обережність. Скакав по каміннях, як дикий баран, ледве ловлячи віддих одкритим ротом, калічив руки і ноги, припадав грудьми до гострої скелі, тратив часами ґрунт під ногами і крізь гарячий туман бажання, в якому котився в долину, чув тільки, як його наглить дорогий голос:

— Іва-а!..

— Я тут! — крикнув Іван і почув раптом, що його тягне безодня. Схопила за шию, перегнула назад. Хапав руками повітря, ловив ногою камінь, одірваний нею, і чув, що летить вниз, сповнений холодком та дивною пусткою в тілі. Чорна важка гора розправила крила смерек і вмить, як птах, пурхнула над ним у небо, а гостра смертельна цікавість опекала мозок: об що стукнеться голова? Почув ще тріск кості, гострий до нестерпучості біль, що скорчив тіло, — і все розплилось в червонім вогні, в якому згоріло його життя...

Другої днини знайшли пастухи ледве живого Івана.

* * *

Сумно повістувала трембіта горам про смерть.

Бо смерть тут має свій голос, яким промовляє до самотніх кичер. Били копитами коні по каменистих пляях, і постולי шуршали у пільмі ночі, як з леговищ людських, загублених в горах, поспішали сусіди на пізні

вогні. Згинали перед тілом коліна, складали на груди мерцеві гроші — на перевіз душі, і мовчки засідали на лави. Мішали сиве волосся з вогнем червоних хусток, здоровий рум'янець з жовтим воском зморщених лиць.

Смертельне світло сплітало сітку однакових тіней на мертвим і на живих обличчях. Драглили вола багатих газдинь, тихо сяли старечі очі перед повагою смерті, мудрий спокій єднав життя і смерть, і грубі запрацьовані руки важко лежали у всіх на колінах.

Палагна поправляла полотно на мерцеві, а її пальці чули холод мертвого тіла, тоді як теплий солодкавий дух воску, що стікав по свічках, підіймав з грудей до горла жалість.

Трембіти плакали під вікном.

Жовте лице Івана спокійно лежало на полотні, замкнувши у собі щось тільки йому відоме, а праве око лукаво дивилось з-під піднятого трохи повіка на купку мідяних грошей на грудях, на стулені руки, в яких горіла свічка.

В головах тіла невидимо спочивала душа: вона ще не сміла вилетіть з хати. Палагна зверталась до неї, до тої самотньої душеньки мужа, що сиротливо тулилась до нерухомого тіла.

— Чому не заговориш до мене, чому не поглянеш, не позавиваєш мозолі на моїх пучках? А в котру онь доріжку вибираєшся, мужу, відки виглядати маю тебе? — голосила Палагна, і грубий голос її переривався в жалібних нотах.

— Файно голосить... — кивали головами старі сусідки і чули одвітні зітхання, що розпливались в шумі людських голосів.

— Ми разом пастушили в полонині... Раз якось паслись-мо вівці, та й зв'яз студений вітер, гейби взимі... Така віхола крутить, що світку не видно, а він, небіжчик... — оповідав газда сусідам. А в сусідів уста ворушились од своїх згадок, бо годилось потішити засмучену душу, розлучену з тілом.

— Ти пішов, а мене саму полишив... З ким же я буду тепер газдувати, з ким буду худібчину доглядати?.. — питала чоловікову душу Палагна.

В одчинені двері, просто з темної ночі, вступали у хату все нові гості. Згинались перед тілом коліна, бряжчали мідяні гроші на грудях в Івана, і посувались на лавах люди, щоб дати місце новим.

Грубі свічі тихо топились, опливаючи воском, неначе сльозами, блідий полонінь лизав сперте повітря, і синій чад, змішавшись з нудним запахом воску та з випаром тіл, висів над глухим гомоном в хаті.

Ставало тісно. Обличчя схилялися до облич, тепле дихання мішалось з диханням, упрілі чола ловили у себе блиск смертельного світла, що запалило мінливі вогні на дротяних запасках, на чересах та табівках. А хата усе сповнялась новими гістьми, що вже товпились біля порога.

Тіло рушало. Білясті плями, як лишай, повзли по ньому ледве помітною тінню.

— Мужу мій солоденький, на біду-сь мя лишив... — жалілась Палагна. — Не буде кому ні у місто піти, ні принести, ні дати, ні взяти, ні привезти...

А за вікном тужливо повітувала про се трембіта, додаючи їй жалю.

Чи не багато вже суму мала бідна душа?

Така думка, видимо, таїлась під вагою гнітучого смутку, бо од порога починався вже рух. Ще несміливо тупали ноги, пхалися лікті, гуркотів часом ослін, голоси рвались та мішались в глухому гомоні юрми. І ось раптом високий жіночий сміх гостро розтяв важкі покрови суму, і стриманий гомін, наче полемінь, бухнув з-під шапки чорного диму.

— Ей, ти, носатий, купи у мене зайця! — басив зсередини молодий голос, і в відповідь йому покотився придушений сміх:

— Ха-ха! Носатий!..

— Не хочу.

Починалась забава.

Ті, що сиділи ближче до дверей, повернулись спиною до тіла, готові приєднатись до гри. Весела усмішка розтягнула їм лица, перед хвилиєю скуплені в смутку, а заєць переходив все далі і далі, захоплював ширше і ширше коло і вже добирався аж до мерця.

— Ха-ха, горбатий!.. Ха-ха, кривий!..

Світло коливалось од сміху і чаділо димом.

Один за другим гості вставали з лавок та розходились по кутках, де було весело й тісно.

По обличчю мерця все розростались плями, наче затаєні думки його ворушили, безперестанку міняючи вираз. В піднятому кутику вуст немов застрягло гірке міркування: що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт...

При сінешніх дверях вже цілувались.

— А на ким висиш?

— На Анничці чорнявій.

Анничка буцім не хотіла і упиралась, але десятки рук випихали її з тісної юрми, і гарячі уста піддавали охоти:

— Йди, дівонько, йди...

І Анничка обіймала за шию того, що висів, та смачно цілувала в уста при загальних радісних криках.

Про тіло забули. Тільки три баби лишились при нім та скорботно дивились скляними очима, як по жовтім застиглим обличчі лазила муха.

Молодиці липли до гри. З очима, в яких ще не встигло згаснуть смертельне світло і затертись образ мерця, вони охоче йшли цілуватись, байдужі до чоловіків, які так само обіймали та тулили чужих жінок.

Дзвінкі поцілунки лунали по хаті і сплітались з плачем сумної трембіти, що все ознаймляла далекі гори про смерть на самотній кичері.

Палагна не голосила більше. Вже було пізно і треба було прийняти гостей.

Веселість все розпалаялась. Робилось душно, люди пріли у кептарах, дихали випаром поту, нудним чадом теплого воску та запахом трупа, що вже псувався. Всі

говорили вголос, наче забули, чого вони тут, оповідали свої пригоди і реготались. Махали руками, гупали один одному в спину і моргали на челядь.

Ті, що не містились у хаті, розклали на подвір'ї вогонь і справляли коло нього веселі грища. В сінях згасили світло, дівки дико пищали, а парубки душилися од сміху. Забава трясла стінами хати та біла хвилями зойку в спокійне ложе мерця.

Жовтий вогонь свічок притьмився в густому повітрі.

Навіть старі приймали участь в забаві. Безжурний регіт трусив їх сивим волоссям, розтягував зморшки та одкривав згнилі пеньки зубів. Вони помагали молодшим ловити челядь, наставивши руки, що вже тремтіли. Бряжчало намисто у молодиць на грудях, жіночий вереск роздирав вуха, гриміли ослони, зрушені з місця, і стукались в лаву, де лежав мрець.

— Ха-ха!.. Ха-ха!.. — котилось од покуті до порога, і цілі ряди людей згинались од сміху удвоє, придушивши руками живіт.

Серед писку і глоти нестерпуче коцкав десь «млин» дерев'яним клетотом з гуків.

— Що має молоти? — завзято вигукував мельник.

— Маємо кукурудзу... — пхались до нього дівки, і сварились між собою жиди, приліпивши довгі бороди з ключчя.

Тугий скруцак з рушника, мокрий і замашний, гатив з лускотом в спину направо й наліво. Від нього тікали, серед реготу й крику, перекидаючи стрічних, збиваючи

пил і псуючи повітря. Поміст двигтів у хаті під вагою молодих ніг, і скакало на лаві тіло, трясучи жовтим обличчям, на якому усе ще грала загадкова усмішка смерті.

На грудях тихо бряжчали мідяні гроші, скинуті добрими душами на перевіз.

Під вікнами сумно ридали трембіти.

Дорогою ціною

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвищав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьгодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, споетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бессарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

От хоч би там, за Дунаєм, гей, там, за Дунаєм!.. Недобитки січової руїни, хоробріші, завзятіші, звили собі

гніздо в Туреччині і возили звідти на Україну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового братерства.

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись, мов од дикого звіра, тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кілями та вилами...

А тим часом ворог не дрімав.

Власники душ, повернених у робуче бидло, записаних у господарський інвентар дідича разом із волами й кіньми, найбільш боялись того неспокоїного, вільнолюбного духу народного, бо його ніяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами, які давала панові оброблена хлопом українська земля. Віковична боротьба двох станів — панського й мужичого, боротьба хронічна, що часом приймала гострі форми і бурею проносилась над нещасним краєм, — ніколи не кінчалась, ба й не могла скінчитися, хоч пан перемиг.

Ще недавно, вмившись в Умані власною кров'ю і накидавши в Кодні стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентар — хлопа.

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю.

Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей. На півдні Бессарабії, од бистрого Пруту, по лівім боці Дунаю, аж ген до моря стояло на чатах військо і заслняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалися до рук козакам — і мусили випити гірку до краю. Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано, мов худобу, або з оголеною напівголовою, збитого, збасаманеного, одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

Чого він міг сподіватися вдома від пана?

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні — то полягти кістками на вічний спочинок...

I

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє...

— Що ж воно буде?

— А що ж буде?.. Хай воно загориться без вогню й диму... Втечу... Піду за Дунай, може, ще там люди не побачились... От бачиш — сакви... Бувай здорова, Соломіє...

— Тікаєш... покидаєш мене... І отес я лишуся сама з тим осоружним чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли б ти знав, що робиться у горницях: пан біга по хаті, мов скажений. «Бунтар, кричить, гайдамака! Він мені людей баламутить!..» Покликав осавулу: «Веди мені зараз Остапа Мандрику...»

— Так...

— «З живого шкуру здеру, чисто оббілюю... Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню...»

— Так...

— «В некрути каже, оддам...» А паня біла, біла, трясця трясе її, а вона руки заломила та: «Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопипи заб'ють нас, як мого дідуса в Умані...» Тікай, Остапе, тікай, серце... Спіймають — катуватимуть нелюди, живого не пустять...

— Враг його бери... Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє...

— Перелазь, хоч попрощаємося.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі

виткнулась ставна парубоча постать й зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину.

— Ну, та й кропива ж тут, чисто попікся. Де ти, Соломіє? Поночі й не видно.

— Ось я... — і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать. — Ходім до ставка, посидимо під вербами.

Плутаючись у високих бур'янах, пролазячи попід кущами, що тісно посплітались у сій занедбаній частині панського гаю, вони долізли врешті до води. Тут було парно. При повній тиші в повітрі густий гай легко затримав зібране за день тепло, і тепер звідти пашіло, як із печі. По скляному поверху ставка, з глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман і, мов наміткою, загортав блимаючі в таємній глибині зорі. Нічна задуха насичена була сильними пахощами татарського зілля, куширу, зогрітої води. Край човна, в невеличкому плесі, оточеному осокою й лапатими лопухами, жаби лящали так завзято, що заглушали всякий згук у далекій околиці.

Остап із Соломією сіли під вербою, але їм не говорилось. Події, що несподівано привели їх до розлуки, ба й невідома будучина, яка кинула вже свою тінь на душу, збіглись у цей мент до купи і мов замулили глибину сердечну. Говорити мало — що скажеш кількома словами?.. Говорити ширше — навіщо? Не полегша на серці, не одміниться доля... Та й ніколи вже... пора рушати.

— Ти ж кудою подасися, Остапе?

— Та мені аби на чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже...

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто... Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем — та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, скочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосний дід, одніс весло у катрягу... Ну, та дарма — обійдемося.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мовби то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай потиху одсувався назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувся об берег. Остап підняв свої сакви і поцілувався з Соломією.

— Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуся... Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі

раду...

— Добре, Остапе, перекажу... Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божа... Прощавай!

Остап скочив на берег, легким рухом закинув на плечі сакви і незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велетенська чавунна постать, іще довго стояла Соломія, спершись на кіл та вдивляючись у чагарник, де разом із Остапом зникало її щастя.

Остап йшов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром й пастухами. Йому був добре знайомий і сей чагарник із обгризеними худобою та виродливо покрученими корчами, й далека околиця, що розпливалась невиразними контурами серед нічної темряви. Одійшовши кілька гонів, Остап зупинився й озирнувся. Невиразною чорною плямою лежало сонне село у видолинку, і тільки в корчмі ясно світилось одиноке віконце й приковувало до себе Остапів погляд. Се одиноке світло серед сонного села було немов останнім «прощавай» рідного закутка, ниткою, що в'язала його з батьківщиною, з усім близьким. Але за хвилину віконце згасло, і Остап почув, як разом із зниклим світлом в його серці щось урвалось і село геть одсунулось од його. Остап непомітно для себе зітхнув і рушив далі.

Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи внаслідок реакції по пережитих турботах, його обгорнув жаль. Чого саме було жаль, він не міг би сказати, та й не думав про те. Так, просто жаль стис за серце, підступив

до горла. Якась струнка сердечна бренькнула, зачеплена тим жалем, а з чагарів та з нив, таких рідних і милих — він се почув зразу, — натовпом знялись давні згадки дитинства, неясні, невиразні, але вимагаючі частини серця для землі, яку він покидав тепер навіки, може.

Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все се було йому знайоме, промовляло до його. Тут, у товаристві однолітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську! Тим-то й ба, що панську. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані, — хіба ж вони не стали такою худобою?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуся катувати на стайні нагаями... не похвалявся б оббілувати Остапа за сміливе слово.

— Оббілуєш.. — злорадно осміхнувся Остап до себе. — Шукай вітра в полі...

І йому ясно уявилося, як лютуватиме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусеві нічого не сталося через його... Та що йому станеться? Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панями за волю, яких він слухав, затаївши дух й не зводячи розжеврілого ока з уст дідових, будили

в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи травицю в чагарнику, були свідками козацьких нападів або уманської різні, виконаної підпасачами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля! Се чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а дедалі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значення. Народ стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи, і коли Остап, вихований дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люди спочували йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлись навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика — і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусив кинути рідний край. Йому було літ десять, як із-за Дунаю, з Січі, приїздили до них у село емісари. Він їх добре пам'ятає. Лежачи на печі і удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомоніли з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали, що під турком добре жити, й закликали людей на вільні землі. Дід лишився, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день...

Остап ішов уже з годину. Він не помітив, як минув чагарник і вийшов у поле. Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувалось у той час, дримали серед тихої ночі. Було так тихо, що Остапові кроки лунали в полі, мов гупання ціпа на току. Але він того не помічав, як не помічав величної літньої ночі, що розлягалась по

безкраїх просторах, таких свіжих, зелених, запашних. Від прудкої ходи Остапові зробилося душно. Він сів на межі і роззувся. Приємний холод пройшов по його тілу і приніс йому полегкість...

Тим часом темна блакить нічного неба почала потроху бліднути. Зі сходу дихнув вітерець і овіяв Остапа. І враз Остапові зробилось весело і легко. Він почувся на волі. Молода невитрачена сила хвилиною вдарила в груди, розлилась по всіх жилах, запрохалась на волю... Остап зірвався на рівні ноги і не пішов, а побіг далі. Йому хотілось гукнути на всі легені словами пісні або хоч крикнути, взяти отак щось у руки — велике, міцне — і зламати його. Але він здержавсь.

Він йшов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки одна за одною, як на крилах, летіли все наперед. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий — ну, як Дунай широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво — як мак... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шаблюка. Попереду... попереду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишився на стайні; одіж із щирого срібла-злата, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його оббілувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти і визволити народ із неволі, потішити на старість дідуся і одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана пайового, а його, Остапа, кохає... Козаки

вклоняються йому, пускають із копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться — Остап попереду — через луки й поля до них у село, в Уманщину... Чи бачиш, Соломіє?..

Раптом — пурх! Щось важке, як куля, з писком вискочило з-під ніг Остапових і черкнулось крилом об його груди... Остап так і одплигнув, мов хвисьнутий зненацька батогом по жижках. Серце затріпалось у грудях і стало. По плечах полізла вгору мурашня.

— Тьфу! пек тобі, цур!.. — одітхнув він врешті. — Як налякало!.. — І пішов далі.

Але мрії вже щезли, мов птах розвіяв їх крилами. Остап знов побачив себе серед поля, почувся втікачем, недалеко від пана і всякої небезпечності.

Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росою в тьмяному світлі. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з рум'яного сходу линуло світло і м'якими хвилями розпливалось поміж небом і землею. Над полем, у високості, співали вже жайворонки.

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Оддаліки щось манячіло на шляху, немов який подорожній, з клунками на плечах, плентався шляхом од села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг послати за ним навздогін. Краще було звернути з дороги в який яроч чи видолинок. Там навіть можна переспати спеку і смерком знов у путь. Але тільки Остап звернув із дороги, як йому причулося, що щось

немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидно, спинити його. Що за мара? Першою думкою в Остапа було тікати. Але, зваживши, що поки він один на один — жахатися нічого, Остап зупинився, очікуючи й вдивляючись у подорожнього. Тому, очевидно, було пильно, бо, не вдовольняючись прудкою ходою, він інколи пускався бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже за чверть години Остап міг розглядіти його струнку постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугаїнці і з довгим ціпком. Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

— Соломіє!.. Чи ти здуріла?

— Може, й здуріла... — сміялася Соломія.

— Пек тобі, маро... Чисто парубок... Куди ти й по що?

— За Дунай, у Січ із тобою... Приймаєш товариша чи не приймаєш?

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?..

— Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна, холодна, мов завмерла!.. Далі прокинулась і чую, що все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне... Пропадай воно все пропадом... Піду і я світ за очі... Вже ж за тобою хоч серцеві легше буде... Та чимдужч додому, за

торбину: вкинула що треба на дорогу. Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. Дідька з'їсть, що спіймає... Метнулась до комори — чоловіка нема дома, повіз паню в гості; зняла з жердки сорочку й штани... Тоді спідницю з себе, штани на ноги, накинула на плечі чугаїнку, а на голову шапку — і козак козаком... Шукай тепер, пане, парубка з молодицею... ніхто не бачив, лиш двох парубків стрічали... Що ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути боюся, догадаються ще... Узяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь — і шубовсть у воду... Вічная пам'ять. А тоді селом, та на шлях, та біжу-біжу, щоб догнати. Ху, як ухекалась... Що ж, приймаєш парубка у товариші чи ні?

— А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!..

Оце сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й навіщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми. Турок дає землю — займай, скільки твоя сила. Вона про се довідне знає од людей. Вони оселяться в слободі, вона хазяїнуватиме, а він із Січі наїздитиме додому, а то й зовсім облишиться на господарстві... А тим часом у дорозі вона хустя випере йому, догляне, голову змиє. При своїй небозі добре і в дорозі... Хіба не знає приказки?.. Ну, хай же він не супиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч на край світу...

Остап осміхнувся. Він, властиво, радий був Соломії, лише ота несподіванка збила його з пантелику.

— А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала!.. — повеселішав Остап. — Та чого ми тут стоїмо? — схаменувся він ураз. — День як бик, і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви.

Остап із Соломією звернули з шляху на поле і незабаром знайшли те, чого їм було треба. Тут, у кориті висхлого бурчака, облямованого по високих берегах червоним польовим маком, було безпечніше, ба навіть і деякі вигоди трапились їм: вони надибали степову криничку, джерело, що ледве сльозило й виповняло природну западинку, оброслу травою, а далі течійкою шилось по закрутах рівчака. Тут вони порішили спочити. Спільний сніданок і можливість перекинутись щирим словом із близькою людиною — до решти помирили Остапа з несподіваним випадком; його значно заспокоїли Соломіїні доводи, і обидва товариші, вже без зайвих турбот, натомлені нічницями, твердо послули сном молодості.

Сонце було низько, так у два чоловіки від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопився за боки від шаленого реготу.

— Ха-ха-ха!.. От козак — разкозак!.. — реготався Остап. — Ха-ха-ха!..

Той регіт збудив Соломію. Вона схопилась і, протираючи очі, здивовано зиркала на Остапа.

— Ти чого?..

— Продери, продери очі... Ха-ха-ха!..

— Бачу вже... Та чого ти?

— Ну, тепер ходім.

Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

— Стань на коліна і дивись у воду...

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички. Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось із-під очіпка.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз залилася дзвінким сміхом.

— Ха-ха-ха!.. — не вгавав Остап. — Голова молодичина, а ноги парубочі...

Вони реготались, мов діти: вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина, він — грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

— Що ж воно буде? — спитав перегодом Остап. — Таж як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде! — рішуче промовила Соломія і з сими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі й вкрили їх нижче пояса. — На, ріж...

— Що ти кажеш? — жахнувся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— Ані крихти... Ріж! — уперто намагалась молодича

й сіла долі.

— Та в мене й ножиць чортма.

— Ріж ножем!..

Остап стояв, вагаючись, але, бачачи молодичину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати в кружок Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах додолу і лягали на землі дивними покосами.

Однак Соломія дурила себе, запевняючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волоссю і до ніг Соломіїних упало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце, і на очі набігли сльози.

Робота була скінчена. Остап одступивсь од Соломії, щоб здалека краще придивитись до своєї роботи, а Соломія, мовчазна й замислена, сиділа долі серед обтятого волосся і вдивлялась кудись у простір.

Заходяче сонце червоним світлом осявало сю картину: його, стрункого й міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим вусом на засмаленому обличчю, і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати... Гей ти, парубче, як тебе звати — Семеном чи як?

— Про мене й Семене... — зітхнула Соломія і знялась із місця.

II

Була темна осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом еднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у пільмі.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушились люди. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вогкості й пільмі, ховаючись від козачих пікетів, розкиданих по лівому березі Дунаю. Якраз сьогодні, з опівночі, мусили вони прокрастися у прибережні комиші і там чекати перевозчиків із-за Дунаю.

Було їх там чоловіка з тридцять, із дітьми, з усяким хатнім збіжжям, зі слабими навіть, яких не можна було кинути у чужій стороні.

По дні яруги неслося глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи у Дунай, не то вітер бився в заломах провалля. Люди говорили потиху, сливе пошепки. Якийсь молодий з ноткою сердечності голос оповідав звичайну історію втікача... «І попавсь я до грека, і зазнав я неволі ще гіршої, як удома. Гнав мене на роботу і вдень і вночі, а годував гірш за собаку... Сорочка на

мені чорна, заношена, нужна мене напала, їсть... І ходив я, як звір той лісовий, та не смів і словом перечити хазяїнові, бо він нахвалявся наслати на мене посіпак...»

— Ох-хо, — вирвалось із чийхось грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллі.

Десь здалеку бриніла, як муха повесні, притишена пісня.

— Отче наш... да будеть воля твоя... — молився хтось із притиском, із чуттям.

Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала.

Межи втікачами були й Остап із Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і вкупі з іншими чекали перевозу.

— Ти ще не заснула, Соломіє? — стиха обізвався Остап.

— Та мало що... Так сон наліг на мене, так наліг... Коли б уже швидше рушати звідси...

— Ще рано, до півночі далеко... Ну й холод — чисто змерз!.. Іване! — обернувся Остап у другий бік. — Як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? га?

— Падку мій! Таж то аж наверх лізти, гей! — жахнулось щось у темряві пискливим баб'ячим голосом і кілька разів відсапнуло, немов корова у хліву.

— І куди його посилаєш? Адже він на своїх коротких ногах не влізе на гору, — кинула Соломія.

— Овва... овва... Бозна-що вигадали... я й не на таке лазив... — образився Іван. І з сими словами стало чутно,

як він подряпавсь на стрімку стіну урвища, важко й часто відсапуючи.

— Бач, старається Котигорошок... — промовив хтось із темряви, — аби молодиця слово сказала — в пекло полізе.

За кілька хвилин оберемок бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалюючи глину і запорошуючи усім очі, скотився додолу тріумфуючий Іван.

— От і не виліз... от і короткі ноги... ге! Якби не короткі ноги — сидів би один із другим поночі... а тепер у нас вогонь буде... хе-хе-хе... Кресало є?.. Є!.. А губка є?.. Є!.. Ну, викрешемо... ге!.. — торохтів він, мов горохом сипав.

Іван метушився, бігав без потреби з одного місця на друге, шелестів сухим бадиллям, трощив його і складав на купу.

Врешті черкнулась криця о кремінь... спалахнула на мент іскра, і стіни урвища немов двигнулись.

Іван припав до землі і дув. Червону цятку, до якої він мало не торкався устами, розбирав гнів: вона росла, червоніла, пирскала, мов сердитий кіт, і врешті, не витримавши, схопилась полум'ям, бурхнула сивим димом і заляла світлом дно чорторії.

Нерівне світло осявало коротку, грубу фігуру з круглим ласкавим обличчям, зарослим, мов куделею, пасмами полового волосся, блимало по накиданих безладно клунках та по втікачах, що сиділи й лежали купками по землі. Круті глинясті стіни урвища жовтіли, і лиш угорі, в глибоких заламах, бився крилами

сполоханий морок.

Остап та Соломія присунулись до вогню.

Раптом здалека, з берега річки, почувся кінський тупіт. Усі насторожились.

— Гаси вогонь! — обізвався хтось пошепки й з тривогою. — Крий Боже, ще помітять...

Остап знехотя почав затоптувати вогонь, хоч се йому і не вдавалося. Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов огняні хробаки, сичало й курилось.

Тим часом кінський тупіт завмирав удалині і врешті зовсім затих.

У проваллі знов стало темно. Усі мовчали.

— Іване, — перервав хтось врешті тишу, — розкажи-но, як тебе жінка біла та як ти од неї забіг аж сюди...

— Отеє вигадав! Щоб жінка та чоловіка біла — та се ж беззакон, безпардон!.. Зроду такого не було... хе-хе-хе... — непевно якомсь сміявся Іван, немов хотів підбадьорити себе.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Се їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела і добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях. Іван охоче оповідав про своє життя домашнє; з оповідання того можна було зрозуміти, що втік він не так од панщини, як від лютої жінки, яка мала занадто великі кулаки для малого на зріст Івана. От тою-то лютою жінкою й дратували раз у раз Івана, та він не сердився

і добродушно викрочувався жартами.

Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жінчиних кулаків, душа його шукала знайомих вражень покори. Він прив'язався до Соломії, що огрядною постаттю нагадувала йому жінку, і за кожним її словом ладен був скочити хоч у пекло. Сю особливу прихильність до Соломії помічав не тільки Остап, а всі, і лиш висміювали бідного коротконогого лицаря.

— Говори, — дратував Івана той самий голос, — певно, молотила, як ціпом. Коли б не втік, то пішов би досі на смух.

— Ну, то що? — жваво підхопив Іван. — Хіба я боюся смерті? Сохрани Боже!.. Пошли, Господи, й завтра. Раз вмирати — не двічі. Вмер — і край, більш не встанеш.

— Ні, краще не здихай, Іване, тут, бо будуть шкури дешеві...

— Хе-хе-хе!.. О, бодай тебе, що вигadaв, — хехекав Іван, мов булькав із повної пляшки. На сміх його, однак, ніхто не обізався. Люди були поважні, похмурі навіть. Тільки дитина часом заквилить й сповнить жалем провалля.

— Чи не час нам у дорогу? — поспитала Соломія.

— Про те вже дід Овсій знає, він тут порядкує, — обізався Остап.

Очевидячки, се питання усіх цікавило, бо по проваллі пройшов шепіт: пора, пора... І почалося збирання.

— Потихо, потихо, не всі разом, — шамкав дід Овсій і все лазив поміж люди, усе толочив їм ноги.

Рушили.

Вибратися, однак, із темної, покрученої та вузької чорторії було нелегко. Раз у раз доводилось спотикатися, намацувати дорогу, падати, чіплятись за клунку, вставати і знов спотикатися. Ся плутанина зайняла коло години. Врешті війнув вітрець — перед втікачами була наддунайська низина. Усі зітхнули вільніше, хоч небезпечність саме тут і починалася. Треба було перейти рівне, незаросле й не закрите нічим місце, щоб опинитися в комишах. Дід Овсій вистроїв усіх в одну лінію, а сам пішов попереду. Ніч була темна, аж чорна, в кількох ступенях нічого не можна було розібрати. Легкий туман вставав над Дунаєм, повз берегами, окутував втікачів. Вони потиху посувалися.

— А я вже вас держуся, як сліпий плота, — шепотів Іван до Соломії, йдучи за нею. — Куди ви — туди й я... Щоб бути разом... А може, вам важко, то дайте мені клунок, я понесу, — жебонів він, важко відсапуючи...

— Та не сопіть так, мов ковальський міх, — напучувала його Соломія. — А клунка свого не дам, бо я ще й вас могла б узяти на горгоші з вашою торбою разом...

— Коли ж ноги грузнуть, аж у постолах хлющить, та ще щось, не тут згадуючи, немов чіпляється до ніг, не пускає...

Починався мочар, порослий комишем. Чутно було, як шелестить комиш шорстким листом та іноді хрусне під ногою суха очеретина.

Йшли недовго. Дід-провідник зупинився, наказав усім

залазити в комиші, скласти свої клунки й бути напоготові, а сам десь зник.

Близько, зараз отут, дихала холодною вогкістю річка, хоч її не видно було у пільмі. Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи мряка. Втікачі розташувалися на мочарі, під ногами у них плющало. Вони сиділи нерухомо, карячки, боячись поворухнутись та зачепити шамкий комиш. Вони дивились перед себе у густий вогкий морок. Ноги терпли, мряка покривала одержу холодною рососою, вода затікала в обув. Очікування помочі, що мала прибути з невідомих вільних країв та визволити з неволі, — напружувало нерви, розтягувало без краю час. Почуття дійсності втрачалосся, усе приймало незвичайний, казковий характер. Напружене око вбачало у пільмі якісь тіні, що снуються в тумані, наближаються, віддаляються, приймають незвичайні розміри. Часом блимне здаля вогонь і зникне, щоб з'явитись у другому місці. І знов темно. На річці щось плюснуло... раз, другий... Присяг би, що то весла одбивають по воді такт, що човни ріжуть хвилю і ось-ось стукнуть носами в берег... Однак скрізь тихо... Широка річка спокійно дримає в легкому тумані, чорне небо безперестанку сіє росу... Здається, що ся довга осіння ніч ніколи не скінчиться... марні надії, даремні сподівання... ніхто не прибуде, ніхто й не думає про те, що тут сидять холодні, стурбовані люди й, як Бога з неба, чекають рятунку... Усе намарне... Але око знов ваблять блукаючі вогні й рухливі тіні, вухо знов ловить непевні згуки, що родять надію, будять увагу...

Тіло терпне, тіло деревеніє, кудись поділись ноги, що мокли в воді, не чуть їх, напівсолодка втома обхоплює людину, байдужність закрадається в серце... Все так, як слід, як має бути, і чи не однаково гинути тут, серед сього багна, чи вдома в неволі...

Ураз — що се? Сон сниться чи чудо діється? Далеко за річкою блиснуло щось, немов із неба вогонь упав на землю і спалахнув, як свічка. Поряд сяйнуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полумінь. Три вогні горіли, як свічки в церкві, — і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Немов холодний вітрець повіяв і торкнувся обличчя. Усі стрепенулись. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли і одночасно, десь недалеко в комишах, жалібно завив голодний вовк. Та сумна скарга покотилася по річці і вразила втікачів.

— Бач, зголоднів! — зі співчуттям обізвалась Соломія.

— Ая!.. ая!.. Ще й не такої заспіваєш, як живіт присохне до спини... А може, то він вас почув та плаче, що ніяк взяти... хе-хе!..

— Ну, ти його тільки торкни, Котигорошка, то він зараз і розсиплеться, — невдоволено промовив Остап.

— А, які ж бо ви!.. Хіба ж я що? Хіба ж я як?..

— Поснули? Га? — прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись із берега. — А зараз перевіз буде...

Люди ворухнулись. Аж ось воно — перевіз... Груди вільно зітхнули... Десь раптом знайшлися ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомліле тіло забажало рухів, дійсність

розвіяла чари, розбудила мозок.

— А що — вовк добре заскиглив? — шепнув дідок на вухо Іванові і засміявся.

— А щоб же вас ведмідь загриз... борони Боже! — здивувався той. — А я ж не казав, а я ж не мовив...

І в його шепоті чулося таке здивування перед хитрощами діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохіть осміхнулися.

Потиху й обережно усі посунулись до берега. З нетерплячкою вдивлялися вони у темряву, та нічого не бачили й не чули. Річка спала. На заході трохи вияснилось, і на мутному небі вирізалися контури чорних, мов важкі хмари, гір. За річкою шуміли плавні.

Невважаючи на дідову обіцянку, перевіз не прибував. Люди нетерпеливились. Діти змерзли, пищали, і трудно було заспокоїти їх. Місце було небезпечне — тут раз у раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Се дратувало. Нарікання сипались на діда Овсія, усіх брала хіть скоріш покинути небезпечний берег та знов забитися в яку нору. Там бодай можна розкласти вогонь та зігрітися. Ніхто й не дививсь на річку.

Коли се — на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шурхнули по прибережному піску, і тихий голос поспитав:

— Ви всі тут?

На березі зробився заколот. Всі товпились коло човнів, кождий хотів скоріш зайняти місце, примостити

свої клунки. Дідові Овсієві нелегко давалося зробити лад і спокій.

Котигорошок одним із перших скочив у човен і завзято намагався втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

— Соломіє... Остапе... сюди... до мене! — кликав він пошепки, і сопів, і крєктав, і крутив головою, вовтузячись із непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька фєркнула коняка. Усі оторопіли.

— Сідай швидше, — сикнув перевожчик.

Та було пізно.

— Хто там? — гукнув із темряви сердитий голос.

У ту ж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звисився козак, немов шукав чогось на землі.

— Еге-е! — протяг він наче до себе, скинув із плеча рушницю і бахнув над головами принишклих втікачів.

Люди опам'яталися. Адже він один, а їх багато. Сміливіші кинулись на козака, та голіруч нелегко було його взяти.

Тим часом стріл, певне, почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, брязк зброї і грубі людські голоси.

— Лови їх! В'язи! — гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зіскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішалось.

Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію

впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

— Матінко! Рятуйте! — верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі.

— Стій! — неслоь із берега. — Будемо стріляти! — Гримнуло кілька стрілів і сколихнуло повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванові було не до куль: він усе ще махав руками і благаючим, розпучливим голосом кликав:

— Остапе!... Соломіє!.. А які ж бо ви... сідайте швидше... сюди, до мене... — і не помічав, що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабий, пискливий голос...

* * *

Що далі було — ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останні сили. Врешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали. Ся пригода була їм навіть на руку. Лежачи на

чомусь твердому й холодному, вони могли трохи одсапнути. Ноги в них тремтіли, груди важко дихали. Вони лежали і слухали. Навколо було тихо, од берега не долітав сюди жаден згук — очевидячки, там уже все скінчилося. Сіяв дрібненький дощик, темрява знов стала густішою. Не почувавши за собою погоні, Остап і Соломія помалу опам'яталися. Остап обережно обмацав те, на чому лежав: то горб, порослий травою. «Ага! — подумав він. — Ми, видно, наткнулися на високий берег». Вони спочили трохи, осмілені тишею, звелися і обережно побрели вздовж гір, в надії натрапити на яругу, де можна б було захиститися від дощу й холоду. І справді — незабаром почули під ногами розмиту глину і увійшли у чорну пащу провалля.

Тут вони намацали сухе, затишне місце і тільки тоді почули, що страшенно втомлені й зогріті шаленим бігом. Утома була така сильна, що брала верх над усім: вони просто впали. Без розмов, без думок вони послули твердим, здоровим сном.

Прокинулись вони нерано: сонце, мабуть, було високо, бо жовтий промінь його повз по стіні урвища. Вгорі синіла смужечка погідного неба.

Першою думкою в Остапа було довідатись, де вони. Він подався на розвідки і скоро вернувся, щоб заспокоїти Соломію: скрізь тихо, спокійно, днина тепла й ясна. Почали радитись.

Обоє згадали, що один мірошник із-над Пруту, одноокий Яким, такий забіглий, як і вони, тільки

з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх у Туреччину, і вони, певне б, звернулися до нього, коли б Котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом із ними через Дунай.

Тепер нічого іншого не лишалося, як звернутися до того мірошника, бо переховуватися далі на сьому боці було небезпечно: їх могли спіймати, одіслати до пана або запроторити в тюрму.

Вони ледве вилізли з глибокого провалля і опинилися на спаленій сонцем сірій полонині. Низина, що приймала вночі фантастичні, непевні форми, видавалась удень дуже гарною. Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, мов криця, а з-за прибережних, зелених іще верб здіймались у небо блакитні шпилі далеких гір.

Розглянувшись уважно, Остап зміркував, що звідси до Кишніці, де стояв вітряк Якимів, буде верстов із тридцять. Коли поспішитися, то до вечора можна б іще постигнути туди.

І вони, почистивши трохи свою молдаванську, заболочену вчора одержу, не гаючись, подались у дорогу. Вони йшли то шляхом, то стежками навпростець, намагаючись не звертати на себе уваги.

— Десь тепер наш Котигорошок із турком бесідує, — обізвалась Соломія.

— Як не годує раків дунайських, — кинув Остап. І їм уявилися нічні пригоди.

Вони обігнули з правого боку Рені і подались понад Прутом. З дороги видно було, як вився у низині

кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним, скільки око сягало, руділи стиглим комишем плавні і хвилювались, як нива. Крайнеба щось курилося, дим низько слався над очеретами. Інколи над берегом Пруту проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки.

За Прутом була Туреччина.

Вже була ніч, коли вони підходили до кишницьких вітряків, що ліниво помахували крилами. На радість їм, у Якимовому вітряку світилось. Вони одхилили двері і увійшли. Там нікого не було — і Остап із Соломією присіли на мішках. У млині стояв теплий, приємно солодкуватий запах свіжої кукурудзяної муки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсіпані ним, як снігом. Біле павутиння фестонами висіло вгорі, гойдалось од найменшого руху повітря і кидало дивовижні тіні при жовтому світлі одинокої ліхтарні. Жорна м'яко шамотіли по зерні; кіш трясся, як у пропасниці; вгорі щось жалібно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, валували собаки...

Незабаром з'явився заборощений мельник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз-таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре... — коротко одмовив Яким. — Трохи упораюсь, і підемо.

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мельник

засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли.

Над селом стояв звичайний в осінню пору туман. Він йшов, очевидячки, з річки, з плавнів, бо чим нижче вони спускалися, тим туман ставав густішим. Село виглядало, як із-під води, бліде світло лиш де-не-де блимало крізь млу. Дихалось важко. Всі троє мовчки спускались униз, а далі звернули убік до села і йшли так верстви зо дві, то спускаючись, то дряпаючись по горбах. Врешті мельник казав їм зупинитися, а сам пішов наперед. Остап із Соломією вдивлялись у темряву і нічого не бачили; мельникова постать раптом зникла з-перед очей, мов розпустилась у млі. За кілька хвилин він вернув і повів їх за собою униз, по крутому й слизькому схилу. Коли вони обережно спускалися з гори, недалеко від них блимнули два вогники і в ту ж мить зникли.

— То лис, — пояснив мельник.

Врешті вони зупинились. Мельник викресав вогню і освітив вузьку, як лисяча нора, печеру.

Тут, видно, недавно були люди, бо лежала купа сухого листу та кілька грубих вербових полін.

Мельників план був дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг здержати двох людей, — і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти у плавні. А там уже безпечно. Коли б не стало прихованого тут матеріалу, можна роздобути на березі річки.

Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапові жмут мотуза та паляницю, попрощавсь і зник у млі.

Соломії дуже сподобався мельників план. Вона мала охоту зараз-таки в'язати пліт.

При світлі воскової свічки, що вони роздобули в млині, вони взялися до роботи і так захопилися, що забули про втому та сон. Та матеріалу було не доволі для плота, і треба було одкласти роботу.

Другої днини Остап пустивсь на розвідки. Показалося, що їхній сховок був у макітрі, але доволі було злізти на гору, як саме тут, мало не під ногами, ніс бистрі води Прут, вгинаючись у берег коліном і ховаючи обидва кінці за високими береговими виступами. Місце справді було вигідне для переправи, бо доволі було кордонному козакові загнути за виступ — і коліно річки зникало йому з очей.

На березі валялись галузки, уламки дощок і навіть цілі верби з корінням, викинуті на берег повинню. Над плавнями чорними пасмами повз дим.

Тільки вночі Остап із Соломією зважились податися на берег. Вилазячи з макітри на гору, вони побачили червоне крайнебо, наче сходив місяць.

— Що за мара, — обіззався Остап, — адже тепер не місячні ночі.

Та Соломія, що встигла вже злізти, раптом одхилилась і мало не скрикнула:

— А дивись!.. дивись!..

Остап глянув і остовпів.

Перед ним, на крайнебі, стояли високі вогняні гори. Та ні, вони не стояли. Вони рушались, як живі, хитались, тремтіли, осідали в одному місці і виростали в другому. Вони тихо жевріли, як купа іскристого золота, або вибухали червоним снопом полум'я. Відтак знесилювались, в'яли і гнулись од вітру, і знову росли, знов палали. Коли одна з них падала, друга підхоплювала її, здіймалась догори і бистро ламала лінію блискучих визубнів. Од них займалась на небі хмара і палала вкупі з далеким небом.

То горіли плавні.

З жахом вдивлялись Остап із Соломією у сю картину.

— Ні, не до нас йде, а вбік, за вітром, — із легким серцем зітхнула врешті Соломія.

Здавалося, розбурхане море вогню кипіло, ревло, бризкало вогняною піною, раз червоною, як грань, раз білою, як світло блискавки, і йшло сердитими хвилями на чорні безборонні плавні, що причайлись і тремтіли у нічній пітьмі.

Однак ніколи було любитися. Оглядаючись і прислухаючись, вони зійшли на берег. Не було нікого. Од далекого світла внизу здавалось іще темніше. З плавнів уставав туман.

Вони знайшли, що їм було потрібне, і з великою обережністю, пам'ятаючи, що кожна хвилину може виткнутись із-за виступу козак, потягли на гору оберемки вербового гілля.

З опівночі пліт лежав готовий, аж просивсь на воду.

Він був важкий, кострубатий, і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія кректали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо — ні душечки. Ні, їм таки везло нині! Туман стояв густий, мов кисіль; до світа було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

— Заким сонце зійде — го-го! де ми будемо... — радісно шептав Остап.

— Тоді кажи гоп, як перескочиш...

На березі було теж тихо і безлюдно. Каламутний Прут дихав вогким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли.

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опирався бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав: пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися зі стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт, і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило, однак, зачепитись якомсь за прибережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт,

поволі обернула його і понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та се була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості — сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками!.. — заляв він наголос.

Одночасно на тому березі почулася кінська ступа.

— Хто там?.. — кинув у п'їтму кордонний козак і, не дочекавшись відповіді, бахнув наосліп із рушниці.

— Ой! — скрикнув Остап, ухопившись за груди, і захитався.

— Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з Богом! — добродушно промовив козак і ступою подався далі...

III

— Що тобі? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой, — тихо стогнав Остап, — поцілив мене отут, під серце...

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона

торсала Остапа за одержу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тікаймо... тікаймо... він іще стрілятиме, він уб'є тебе...

Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою. Вона вскочила у комиші і бігла прудко, наскільки позволяв се Остап та густий очерет. Тряскій ґрунт плавнів вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, пойнята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якомога далі, укритися від наглої смерті.

Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч із кожним віддихом і рухом кололо його в грудях і нападали часом млості, а з-під руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре.

«Аби лиш перебігти оце місце... аби лиш перебігти, і все минеться... нічого лихого не буде...» — блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що мліє.

— Стий... не можу... — шепнув він, опускаючись додолу.

— Що тобі? — опритомніла молодиця, схилившись над ним.

— Крові багато витекло... — насилу вимовив Остап.

— Тебе зранено? Де? — скрикнула Соломія,

опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комиша, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку, Остап сикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднілось. Жах її щез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно розщібнула йому сорочку і відкрила груди. Сього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скривавлену сорочку, потім одшматувала довгий пас із своєї підтички і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану.

— Води!.. — попрохав ранений.

Води! Се легко було сказати! У сій пітьмі, у сій чорній невідомій пустині, де доволі було зробити кілька ступенів, щоб заблудитись, трудно було шукати воду. Серце Соломіїне рвала та просьба Остапова, а голова шукала способу. Ба! Адже вони на воді! Про се свідчить трясовина, що вгинається під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була се густа, гнила й тягуча рідина, з противним запахом шувару. Соломія зачерпнула її у пригорщі і подала Остапові. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одягу і підмостила йому під голову. Про те, щоб

пускатись у дорогу в таку пітьму в невідомій стороні, не було й гадки.

Треба було дочекатися світу.

Остап лежав на очереті й почувавсь ослабленим. У грудях у нього хрипіло, і було боляче дихати. Не то сон, не то забуття склепляло повіки.

— Ти тут, Соломіє? — питав він і дрімав далі.

— Тут, тут... осьде...

Серце нило в Соломії од жалю й тривоги. Їй легше було б, коли б куля потрапила в неї.

Та ще коли б вона хоч могла бачити його рану, його обличчя — їй, здається, не так би важко було. А то ся пітьма, сей чорний, клятий морок. Він оточав її з усіх сторін, слався перед очима, висів над головою, заповзав під шкуру, виповняв її всю та гнітив серце... Надаремне витріщала вона очі — вона не могла навіть одрізнити пальців на власній руці. Він жив, той морок, рушався, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, з посвистом, як стара баба. Соломія сиділа перестрашена та прислухувалася, про що шепче морок.

— Шу... шу... шу... — починав він іздалека, — шу... шу... шу... — одзивалось тут коло неї, — шу... шу... шу... — шепотіло все разом — а пощо було клясти... шу-шу... а тепер умре... побачиш — умре... шу... шу... шу...

Соломії ставало моторошно. «Брешеш, брешеш... — хотіла вона кинути в лице злomu морокові, — він мій... він буде жити... його не дуже поранено... адже він скільки пробіг...»

Але морок уперто шумів своє: «Він умре... шу... шу... шу... шу... він умре... шу... шу... шу... шу...»

І немов в одповідь йому важко дихав Остап, тихо постогнуючи крізь сон.

Соломія затулила вуха й заплющила очі. Ся пітьма, більш знайома, більш свійська, не так мучила її. Зате вона почула вогкий холод, що проймав її наскрізь. Та вона не хотіла виймати з-під голови в Остапа своєї одежини і тільки скорчилась, щоб хоч трохи зогрітись. Вона не чула вже зловіщого шептання мороку і оддалась надіям на краще. Він вигоїться, він житиме... вона не дасть йому загинути... От коли б лиш світало уже... коли б світало...

Утома взяла своє: Соломія навсидячки задрімала.

Коли вона прокинулась, сіре світло падало з хмарного неба. Туман іще плутався у комишах і поволі здіймався догори. Плавні немов курились.

Остап лежав тут же з розплющеними очима; його молоде обличчя немов прив'яло, на уста впала смага.

— Ну, як тобі? — припала до нього Соломія.

— Та нічого... тільки дихати важко... згага мене палить... води...

Треба було щось радити.

— Ти можеш йти?

— Не знаю... зведи мене...

За поміччю Соломіїною Остап звівся. Він затискав зуби та кріпився, щоб не стогнати, — так його боліло за кождим рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільна йшли поміж високими стінами

жовтого комишу.

Недовго їм довелось шукати води. Незабаром заблищало крізь комиш спокійне дзеркало озерця.

Соломія напоїла Остапа, оглянула і обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку — і Остапові стало легше.

Почали радитись, як їм вибратися з плавнів, куди йти. Остап міркував.

— Де сонце? — поспитав він.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунєю, що тихо гойдалась угорі, виднівся клапоть сірих олив'яних хмар. З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

— Звідки вітер? — допитувався Остап.

Але й те нелегко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в інший.

Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід йти вліворуч, проти вітру, бо, здається, направо гнеться комиш. Соломіїне перечення дратувало раненого, і вона мусила згодитися з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутатися в густих комишах, зарослих павутицею, перескакувати з купини на купину, щоб не попасти в багнисту безодню. Часто доводилось обходити ерики й озерця, де Остап освіжавсь холодною водою та змочував розпалене гарячкою чоло. Соломія сливе несла Остапа, а проте їм

доводилось часто зупинятися, бо слабій утомлювався і потребував спочинку... Та вони знов воліклись, одинокі, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатими китицями та наводив сум одноманітним шелестінням. Вони йшли так довго, не відаючи пори дня, бо над ними все висів клопоть олив'яної хмари, а круг них усе їжився височенний, цупкий, жовтий комиш, немов сунувся разом із ними, як зачарований. Часом їм здавалося, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пес або вовк, інколи вони з огидженням обминали сонних, млявих од холоду гадюк, що купами лежали на купинах або ліниво пересувалися поміж очеретом.

Раз їм почувся згори шум, одмінний од шуму плавнів, і вони доміркувались, що то пролетіло над ними стадо якихсь птахів, може, диких гусей. Здавалось, плавням нема кінця-краю; навкруги було усе те саме та й те саме, немов вони стояли на місці.

Справа починала бути поганою. Остап знемігся і зовсім розхорівся: його палила гарячка. Соломія поклала його край озерця і задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської помочі, без харчів, посуваючись так поволі! Голод уже й так ссав під грудьми. Видно, вони заблудились і тепер плутаються у плавнях — і хто зна, як довго ще можуть блукати у сій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа — вона ж йому однаково нічим не годна допомогти — та самій метнутись й пошукати виходу? Так було б певніше

й скоріше.

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди, розглянь... — згоджувався Остап.

— Ти, певно, зголоднів, їсти хочеш?

— Ні, не хочеться... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води.

— Отак добре буде...

Соломія озирнулась і стала міркувати...

Вона піде проти вітру... здається, управо більш гнеться куня... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся, — обернулась вона до нього і зникла в комишах.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до переправи.

Управо — горіло... так, управо горіло, — і туди гнав вітер вогонь; у ліву руку виднілись гори й верби. Значить, треба йти туди, проти вітру. Вона стрибала з купини на купину сливе бадьора. З кожним ступенем надія росла у її серці, хоч картина не мінялася. Часом їй доводилось продиратися через таку гущину, що вона ледве пролазила поміж жовтими стінами. Посковзнувшись, Соломія вскочила вище колін у холодну тванюку.

Під ногами була безодня, та, на щастя, вона вхопилася за кущ очерету і вилізла. Вона роззулася, повиликала з чобіт воду і пішла далі. Крізь комиші блищали подекуди озерця. Водяний мак вигідно спочивав на них круглим

листом, висував із води зелені збаночки. Соломія зупинялась на мить, щоб подивитись іздалеку, як дикий гусак старанно укладав пір'ячко на голові самички, а вона мліла, плямкала дзьобом і розправляла крила. Гадюка часом перепливала ерик хвилястими рухами, здіймала голову, повабно хитала нею з боку на бік, як значна дама, і роздивлялась навкруги круглими очима. По сих непролазних пущах, певно, ніколи не ступала людська нога. Тут було безліч таємних закутків, скрізь стрічались берлоги диких звірів, вислані кунею та сухим мохом. На старих очеретинах гойдались покинуті гнізда, по рудих, аж червоних, ослизлих од туману купинах валялись пір'я й гадючі линовища. Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу. Часом очеретяний початок, зачеплений Соломією, лопався і обсипав її білим пухом, мов снігом. Соломія йшла, як на дні моря, а вгорі, над її головою, шуміла куня, немов котила кудись руді й каламутні хвилі. Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простягались недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш абощо. Треба зараз вертатися, поки вона недалеко одійшла й не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність — комиш бив її по лиці і навіть

скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидше знайти Остапа, вона тоді знов подасться на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди щезли. Соломії здалося, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. Вона мусила вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб він тепер дув у спину, і йти за вітром. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то в інший бік. Рішити було трудно. Однак Соломії здалося, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двоє гонів, Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинилась. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилася. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. «Що робити?» — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула:

— Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула — те ж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та

ненадовго. Новий приплив енергії, шалена відвага поїняли її волю, і вона кинулась уперед, розхиляючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зраненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Відповіді не було. Вона почала кричати на всю міць легких, у надії, що коли не Остап, то хтось інший почує її. Не могло ж бути, щоб вона так далеко відбилася од берега, де проходили часом люди. Шум комишу перемагав її. Налякані чужим голосом птахи з тривожним писком крутились над головою Соломії. Комиш шумів. Він їжився перед нею, тіснив із боків, настигав іззаду, ловив корінням за ноги, колов і різав шорстким листом. Жовтий, гладкий, високий — він глузував із неї, помахуючи над її головою рудим чубом. Соломія чула до нього зненависть, як до живої істоти. Він дратував її. Коли б у неї був серп або ніж, вона різала б його доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не впала трупом. Соломія накинулася на нього і почала трошити зі злості, з озвірінням, як свого ворога.

Вона рвала його, ламала, крутила і била ногами, а він згинався, упирався, зчіплювався вгорі китицями, ранив їй руки і тільки корінням тремтів, немов од скритого реготу.

Соломія знесилена і впала. Їй стало душно. Піт краплями стікав по виду, груди важко дихали, і очі блищали, як у звіра, що попавсь у лабеті. Значить, нема виходу; вона мусить тут погібати, а Остап через неї — десь у другому кінці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотній у пущі і вигляда її з очеретів, їй жаль стало

молодого змарнованого життя — і вона заплакала.

Тим часом короткий осінній день гас, із плавнів вставала ніч. Спочатку морок поліз із-поміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом.

Ставало вогко й холодно. Поночі нічого було рушатись. Соломія сиділа, обнявши голову руками, і думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеться і можна буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і з ними обшукає плавні та знайде Остапа. Коли б лиш переждати ніч...

Чим більш темніло, тим вітер, здавалось, дужчав, принаймні очерет шумів так, що заглушав навіть думки. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одноманітне, вічне шу-шу-шу... шу-шу-шу... Правда, часом вона помічала, що низом, поміж комишами, щось проскакувало, а шамкий сухий лист очерету тоді тріщав. Птахи були неспокійні, метушилися, бились крилами поміж очеретом і здіймали галас, мов перед бурею.

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли се сталося, — втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла б сказати, прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо. Все тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очі, голова була несвіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так як стояла, і зважилась

йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабші, ніж учора, а повітря було якесь густе і трудно було дихати ним. Окрім того, Соломії докучав голод. Уже другу добу вона нічого не їла, під серцем її млоїло, в животі корчило. На ходу Соломія висмикувала стебло або корінь водоросля і жувала противну, з болотним запахом рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов кабаняче рохкання. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливості, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона збрала свою енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики... І знов комиші, і знов вода, і знов той самий згук розміреного, однотонного прибою морської хвилі. Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа — значить, близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більше смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно. Її дуже дивували і навіть непокоїли ті зміни

в плавнях. Що се таке робиться навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь ще десь далеко. Коли швидше побігти — можна ще втекти. Тільки так душно, так важко... наче хто женеться ззаду і дихає, налягає на плечі. Соломіїне вухо ловить уже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір-велет трощить щось, жвакає і важко сопить. Се ж видима смерть здоганяє її!.. Тут нема вже рятунку. Ніхто й ніщо не допоможе. Несказаний жах обняв Соломію. З криком «Ох, Боже мій!.. ох, Боже!..» вона шарпнулась із останніх сил і наосліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестраху перед наступаючими бурунами вогняного моря...

А воно йшло. Воно котилось за ними невпинними, непереможними, веселими хвилями, золотом розсипалось по плавнях, жерло очерет, випивало воду, підпалювало небо...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світу, од людей. Гарячка палила його всередині, він

щохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу — і він заплющив очі.

Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як-то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли б вони прийшли й подивились на свого внука, підстреленого, знесилоного, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верзлося, і в маячці він кликав дідуся.

Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він із комишів і ставав перед Остапом, згорнувши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з ляхами бився?

— Ні, дідусю, то мене москаль вистрелив, як я кордон переходив.

— А де ж твої братчики, січовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

— Е, дідусю, ви думаєте, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січі... Була, та загула... Вивів Гладкий, може чули, товариство на озівські степи, покинув турка...

— Що ж ти робитимеш, синку, на чужій стороні?

— Як живий буду, землю оратиму, рибальством житиму... все ж краще на волі, ніж під паном... Там іще лишилися наші люди, дідусю... під турком...

Остап вів бесіду з дідусем — і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишне й про те, що діється у селі тепер...

Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховався у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвся і слухав пригоди Остапові або оповідав про себе.

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобутися з сих нетрів.

А може, вона його покинула?.. «Соломіє... Соломіє...» — стогнав хворий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетяму. Ніч тяглась довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Де ж вона, що з нею? Остап нудився.

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі.

«Чи вона жартує, що перекинулась собакою?» — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дививсь на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсті

на його грудях й міцні замочені лаби.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лабу, далі другу і трошки присунувся до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби і осів на задні лаби, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру. Вив він довго, на кілька нот, із великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизився до Остапа. Єдиним оружжям Остаповим була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувся і щез у комишах.

По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

Чи живого, чи мертвого, а таки з'їсть вовк або сточать хробаки у сих нетрях. Чи не однаково?

Остапові згадавсь Котигорошок. «Хіба я боюсь смерті? — чув він його цапиний голос. — Зроду-звіку. Пошли, Господи, хоч зараз. Раз умирати — не двічі... Умер — і край, більш не встанеш...»

Остап теж не боявся смерті. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той

приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломії, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радості почати нове життя, приходить погибель і, як щенят у річці, топить їх обох... Топить... топить... топить... — співають йому відхідну комиші з правого боку. — Погибель... гибель... гибель... — підхоплює ліве крило.

Остап лежав довго, без кінця. Осінній день сунеться поволі, сіре небо цідить бліде світло.

Остапові нудно. Він має таке враження, наче чекає перевозу... Ось-ось має переправитися... ось-ось переправиться... і не може, щось не пускає... «Тихо будьте, люди, не хапайтеся...» — шепче дід Овсій, і палають на небі вогні. Вогні палають, розростаються, од них йде тепло і зогріває Остапа, розпалює йому кров. Гаряча хвиля б'є до серця, в голові прояснюється. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Світ такий красний... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усього... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ Божий, людей, обняти Соломію... Він іще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть...

Остап зсувається зі свого ложа і повзе.

Йому боляче. Ну, та нічого, терпи, козаче... Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки руками й ногами,

а й зубами навіть, а таки вилізе з сих мочарів.

Остап повзе. Йому трудно, кожну купину доводиться брати з бою, в грудях коле й спирає дух, ноги важкі, як колодки. Він спочиває, омліває часом, прокидається і знов повзе на дні комишевого моря. До серця б'є гаряча хвиля; дика, непереможна згага життя палить усередині, сповняє усю його істоту.

Раптом він чує над собою:

— Остапе! Остапе! Се ти? Живий?

Він знає, чий то голос: то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце моє... — обзивається він до неї і чує, як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обоє у високості, ген-ген до зоряного неба... Йому так радісно, так добре...

IV

Край битого шляху, яким селяни наддунайських сіл їздять у Галац, заховався серед купи верб та поміж очеретами циганський виселок. Він складався всього-навсього з трьох хаток, властиво, курників, низеньких, кривих, зліплених із глини, як ластівчані гнізда.

У двох із них, очевидно, ніхто не жив, бо вікна були повидирані, комишеві стріхи обсипались і кінці лат стирчали з них, як ребра кістяка. Тільки в одній ліплянці світились два віконця і вився димок із вербового

димаря...

Там жила одинока у висілку циганська сім'я.

Найбільше місця в хатці займала піч із великим, мало не до землі комином. Припічок був так низько, що вогонь горів сливе на землі. Сива розтріпана циганка гріла коло вогню свої лахмани, підкладала в огонь очерет і курила з короткої люльки. На лаві, в вигідній і мальовничій позі, розкинувся молодий циган. Його чорні кучері вилазили крізь подертий бриль, а блискучі очі й веселе, подзьобане віспою бородасте обличчя осміхалось до молодиці, що, зігнута, силкувалася стягти з ноги свого чоловіка чобіт. Її струнка фігура зігнулась од напруги, як тугий лук, а фантастичний синій плащ і червона спідниця не могли скрити міцних форм молодого тіла.

На порозі стояв старий високий циган, немов роздумував, чи увійти до хати. Врешті він переступив поріг, підійшов до печі і присунувся до вогню, так що його суворе обголене обличчя заблищало міддю. Тоді обізвався до молодшого:

— Ти загнав, Раду, шкапину? Щоб часом не забрела в плавні та не згоріла.

Раду збиравсь одповісти, коли в той мент щось сильно стукнуло в вікно.

Усі здригнулися. Молода циганка вискочила з хати.

Скоро після того знадвору почувся її різкий горловий голос:

— Раду, ао`рде!^[30]

Раду ліниво звівся з лави і вийшов надвір; за ним подався старий.

Під вікном, у благаючій позі, стояла перед циганкою якась страшна жінка, бліда, простоволоса, в подертій заболоченій одежі, і намагалася щось вимовити. Її уста ворушилися, та голос не добувався. Се її мучило, і вона говорила очима — червоними, наляканими, страшними. Врешті їй удалось прохрипіти:

— Люди... добрі... рятуйте... рятуйте!.. Остап лежить там, недалеко... ходім... рятуйте!..

Цигани нічого не розуміли.

— Со`деш ду`ша?^[31] — питав старий циган.

Соломія, одначе, не слухала його — вона зверталась до Раду, хапала за плащ циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою.

Цигани не хапалися. Вони радилися, сперечалися, кричали. Врешті зважились — Соломія се помітила. Вона ухопила за руку циганку, наче боялася втратити її, і побігла в той бік, де горіли плавні. Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подалася вздовж плавнів.

— Кай жа?^[32] — тривожно кричав Раду на Соломію.

Але вона не одповідала та все бігла наперед. Врешті зупинилась, нагнулась до землі і промовила:

— Остапе!..

Одповіді не було.

Цигани теж нагнулися придивляючись. Лежав якийсь чоловік. Старий циган викресав вогню, запалив

очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови.

— Саншукар...^[33] — шепнула молода циганка, нагинаючись над Остапом.

Ся похвала, видимо, роздратувала Раду, бо він гримнув на жінку горловим, диким голосом і одтрутив од Остапа.

— Люди добрі, — благала Соломія, стоячи на колінах, — змилуйтесь, прийміть нас до хати... Ви ж бачите — пропадаємо... Чоловіка мого пострелено, він ледве живий, мало не загинули ми в плавнях... Я вам оддячу, я вам одроблю... Візьміть усе, що маю... все... та не кидайте нас... Ось нате...

З сими словами Соломія зірвала з шиї торбинку і висипала з неї на руку старому циганові кілька срібних монет.

Старий побрязкав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

— Мішто!...^[34] — сказав він коротко.

По нараді з молодим вони взяли Остапа — один під пахви, другий за ноги — і тихо посунулись до хати.

Стара циганка віджила, коли принесено раненого. Її страшне, жовте, відьомське обличчя зразу стало добрішим, а сиві пасма кіс, що вибивались із-під чорної хустинки, спокійно лягали на Остапові груди, мов на груди сина, коли вона обмивала та перев'язувала йому рану. Напоєний незабаром зіллям, із перев'язаною

раною, зогрітий теплом, Остап розплющив очі. Се так врадувало стару циганку, що вона забелькотала щось жваво, сильно зачаділа з люльки і радісно потріпала Соломію по плечах.

Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона ходила коло нього, варила йому зілля, обдивлялась рану, поїла козячим молоком, особливо коли Гіца та Раду виходили з дому.

Молода Маріуца при мужчинах не звертала уваги на Остапа, ба навіть показувала, що її сердить уся ця історія: вона часто викрикувала щось лихе різким, як у ворони, голосом і блимала непривітним оком у куток, де лежав ранений, та Соломія помічала, що все се робиться більш для Раду, бо, сердячись, циганка позирала скоса на чоловіка, видимо цікавлячись, яке се враження робить на нього.

Проте доволі було мужчинам вийти за поріг, як Маріуца оберталась у добру, сердечну жінку і помагала Соломії та старій матері ходити коло Остапа. Вона укривала його найтеплішими із своїх лахманів, одгортала волосся з чола, одганяла осінніх мух і все се робила так охоче, з такими жвавими та гарними рухами, що здавалася гнучкою рослиною на вітрі.

Зиркаючи своїми чорними, блискучими очима то на Остапа, то на Соломію, вона питала в Соломії:

— Ману'ш? Ману'ш?^[35]

І коли Соломія, не розуміючи, чого та хоче, кивала наугад головою, вона допитувалась:

— Са`рбу шос?^[36]

Часом через Остапа циганки спізнялися з мандрівкою на жебри. Щоранку вони запрягали у свою двоколесну гарбу маленьку, худу й облізлу шкапину, забирали з собою полотняні сакви і залазили у збиту зі старих дощок дерев'яну скриню, що служила замість васага у гарбі. Скриня була така висока, що стара циганка цілком зникала у ній, і тільки її страшна голова з білими патлами та червоною люлькою в зубах виглядала звідти. Маріуца ставала у скрині на коліна і смикала за віжки. Мала, облізла шкапина сумно схиляла голову і не рушалася з місця. Маріуца цмокала, біла її віжками, обертала батіг то одним, то другим кінцем, підбадьорювала горловими звуками. Шкапина ні з місця. Тоді стара циганка випускала з сухих грудей дикий, нелюдський крик, підіймала догори кулак із димучою люлькою, трясла їм і кляла так страшно і завзято, що комиші схилялись навколо од страху і сорому. Коли траплялись мужчини, вони помагали жінкам криком і руками. Серед нескazanного гвалту шкапина врешті надумувалась, витягала хребет, випинала ребра і, ледве переступаючи тремтячими ногами, тягла чудний візок по курній дорозі.

Вони їздили по селах, жебрали, збирали де яєчко, де жменю муки або кукурудзи, викопували зі смітників брудні й подерті ганчірки і виладновували увечері з гарби таку силу різнорідних речей, що трудно було вірити, аби всі вони дістались їм із доброї волі милосердних людей.

Гіца з Раду під вечір прокидалися — вони мали звичку

спати удень і щезати на ніч, — і в задимленій хатці ставало весело й гамірно. На припічку палав вогонь, жінки варили якесь вариво і, як сороки, сповняли хату горловими вигуками, оповідали свої пригоди. За вечерею з'являлась горілка, вино, всі пили, кричали, вимахували руками, гнулись, як комишина, блимали чорними очима та підсиненими білками, світили розхристаними чорними грудьми. Часом заходили на вечерю сусідні цигани, похмурі й непевні фігури, і теж пили, кричали, стукали кулаками у стіл.

Чорні тіні од чорних циган хитались по стінках, у хаті здавалось людно, як на базарі.

Остап не міг спати од того галасу: він лежав із розплющеними очима, в гарячці, і уявляв, що попав у пекло.

Весела кумпанія закликала Соломію, частувала вином, та Соломія, не розуміючи циганської мови, ухилялась од запросин — врешті їй було не до того.

К ночі все те стихало. Гіца, Раду і гості вибирались кудись у дорогу, а циганки залазили на піч. Другого дня було те ж саме.

Лишаючись у хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а мужчини хропли під стінами на лавах або щезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені стіни хатчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил із Гіциної скрипки, мила стіл і навіть занехаяні шибки, крізь які видко було море рудого

комишу та білу, блукаючу коло хати козу.

Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана — вона се помічала з його лихих поглядів, із його бурчання. Та що мала чинити? Піти найнятись у город або в село, лишити хорого на самоті, без помочі, вона не могла, бо Остап раз у раз її потребував. Навіть коли вона чепурила хату, він часто кликав її слабим голосом:

— Соломіє!..

— Чого, Остапе? — кидала вона роботу.

— Сядь коло мене...

Вона сідала на лаві, а він мовчки дивився на неї червоними з гарячки очима або плів нісенітниці.

Однак Соломія не тратила надії і навіть не дуже журилась. Молодість брала своє. Коли вони не загинули в плавнях, коли не пропали досі, то вже тепер не загинуть, — аби Остап швидше вигоївся.

І Остап поправлявся. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали. За два тижні він уже зводився з лави, доволікався до вікна і сумно поводив очима по хвилі рудих, аж червоних комишів.

Соломія тепер могла залишати Остапа на день самого. Вона радилась із ним: чи не піти їй разом із циганками по селах, може, хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люди, напутять, допоможуть, не те що чужі.

— Що ж, іди, — згодився Остап, — може, й мені що напитаєш, як очуняю...

Другої днини, як тільки циганки вирушили на жеври, Соломія пішла услід за їх гарбою. Ті помітили її і здивувались.

— Кай жа? — крикнула Маріуца, обертаючись.

Соломія махнула тільки рукою, показуючи, що вона піде туди, куди й вони. Циганки погергали трохи та й заспокоїлись.

Соломія йшла повз плавні. Збоку, удень, вони видавались не страшними і навіть гарними: цупкі й високі очеретини блищали на сонці, як золоті; куня стелилась за вітром та привітно шуміла, як лан стиглої високої пшениці. Хоч погода була сонячна й суха, та дув холодний осінній вітер і таки добре продував крізь лиху Соломіїну одежу. «Зима ось-ось потисне, — думала вона, — а ні я, ні Остап не маємо чим загорнутись — треба заробляти...»

Соломії пощастило. Циганки, певно, доміркувались, чого вона пішла за ними, бо в першому ж таки селі вони одвели її до заможного болгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Остапові кращу страву.

Однак старий Гіца розібрав, де раки зимують. Помітивши, що Соломія приносить гроші, він якось приступив до неї, простяг руку, закрутив грізно баньками і крикнув:

— Давай гроші! Чи я дурно тебе годуватиму?..

Соломія не розуміла мови, та догадалась, чого він хоче.

Однак Гіца для більшої ясності вийняв із кишені монету, поклав її на долоню і, тикаючи в неї чорним пальцем другої руки, уперто й сердито провадив своє:

— Пара`! Пара`!..^[37]

Соломія оддала йому, що мала.

Надалі так було з кожним її заробітком: він щезав у глибокій Гіщиній кишені.

З кожним днем життя в циганській хатці робилось тяжчим та тяжчим.

Раз сталася така пригода. Остапові зсунулась пов'язка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею, йому ніяк не вдавалося зав'язати її. Маріуца на той час була в хаті. Вона помітила се і допомогла Остапові зав'язати хустку. Саме в той мент, як Маріуца схилилась над Остапом, Раду ввійшов до хати. Циган зразу збілів, а його борода й волосся з чорних стали синіми.

— Аорде!

Він grimнув на жінку злим, здушеним, хриплим голосом. Руки самохіть стиснулись у кулаки.

Маріуца, не хапаючись, зав'язала хустку і стала перед Раду: проста, висока, витягнена, як струна, зі спокійним, але грізним обличчям. Її очі, не змигаючи, дивились в його очі, немов говорили: «Зачепи». З хвилину вони стояли так одно проти одного, як статуї. Раду ожив перший: він підняв руку і важко спустив на її плече. Потім рука розтулилась і шарпнула за коси. Маріуца зігнулась, наче вклонилась Раду, та зараз підскочила і всіма десятима пазурами повела по його блідому виду. Він

рикнув із болю й притяг її до себе, обняв. Вона забила й закрутилась в його обіймах, як в'юн, а її синій плащ тримався на одному плечі, як перебите крило. Бійка розпалювала їх. Вони налітали одно на одного, бились грудьми, як роз'юшені півні, кусались і дряпались, як коти, ричали зі злості і теребили одно одного так завзято, що волосся в них наїжилось і стирчало, як вата з їх дрявих лахманів. Врешті вони розскочились із чудово-блискучими очима, зі схвильованими грудьми, з дихаючими вогнем ніздрями на блідих гордих обличчях...

Остап тремтів із досади, що не має сил побити цигана.

«Я б тобі утер маку, — думав він, — коли б москаль не виточив із мене крові».

Крові тої витекло чимало, бо здоров'я повертало до Остапа поволі, сили прибували по краплині, а білі уста довго не хотіли рожевіти.

До того, він був у неволі. Море комишу звідусюди котилось на нього рудими хвилями й не пускало, мов свого бранця.

Лишаючись по цілих днях на самоті, Остап пробував свої тремтячі ноги, як мала пташина крила, і нудився, і сумував, що не почував у собі ще сили покинути скоро циганську оселю. Придивляючись до життя тої оселі, Остап помічав багато незвичайного, тривожного навіть. Гіца з Раду по цілих днях спали, а на ніч кудись щезали. Часто серед ночі, перериваючи спокійний сон хатинки, розлягався раптовий грюкіт у віконце, і хату сповняла ціла

банда якогось непевного люду, що пив, кричав, блискав жадними очима і сварився, як вовча тічка. Раз якось Остапові не спалося. Він відхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям, і побачив, як Раду пригнав чийсь коні, спутав їх і відвів у комиші.

«Еге, — подумав Остап, — дак ось воно що!..»

І чим більш Остап придивлявся, тим більш помічав і все більше запевнявся, що попав у злодійське гніздо.

Плавні були добрим місцем до схованки краденого, а старий і молодий цигани жили з ними душа в душу та сміливо звірялись їм із усіх таємниць небезпечного ремесла.

— Треба тікати звідси! — говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження. — А то ще вскочиш вище халяв. Раду на мене пеклом дише за свою — цур їй! — носату циганку та голомшить молодицю ні за що ні про що.

Однак Раду не завжди сварився з жінкою.

Траплялись такі дні, коли вся сім'я, мов змовившись, лишалась удома, спочивала. Всі разом обідали, пили вино і були веселі. Коли часом вибух гніву або лиховісний полиск підсиненого білка каламутив спокій, то лиш на хвилину. Зараз після того знов розлягався сміх, і радість була такою ж дикою, як і сварка.

По обіді Гіца знімав зі стіни свою скрипку. Вся сім'я знала вже, чого має сподіватися, і розташовувалась під хатою. Стара циганка накладала червону люльку свіжим тютюном і вигідно мостилася на призьбі. Гіца насував на

чоло подертій бриль, ставав у позицію коло дверей і починав. Спочатку Маріуца тільки світила на Раду білками, а він злегка підморгував їй гарячим оком та чорним вусом, але коли скрипка починала підсипати жару і лоскотати танцюристі жили, молодиця не витримувала, зривалася з призьби, як чорний птах, і кидалась у танець так прудко, що синій плащ її надувався і лопотів на вітрі. Раду був наготові. Всі рухи його, важкуваті звичайно, ставали у танці легкими й повабними, ноги ледве торкалися землі, руки гнулись, як гумові, вся фігура його нагадувала тонку й гнучку лозину. Спочатку танцювали повільно, плавко, мов хитались від вітру. Та ось Гіца зігнувся і наліг на скрипку. Він підняв одну ноту і все викочував і викочував її нагору, все вище та й вище, аж млоїло, аж дух захоплювало в грудях. Врешті нота зірвалась із високості і покотилась униз. Спочатку вона котилась одна, підскакуючи й розганяючись, та ось ненароком зачепили другу, третю. Бренькнули ті ноти і покотились разом униз, як камінці з гори, все швидше і швидше, все більш розганяючись, усе більше захоплюючи нот, зростаючи в лавину згуків, у грізний музикальний водоспад, в якому чулась дика енергія руху.

Той водоспад цілком захопив танцюючих, стрепенув усі їх жилки. Вони все прискорювали темп, вабили одно одного руками й очима, припливали й відпливали, солодко омлівали, зручним рухом ухилялись із обіймів і знов гойдалися у танці, як чорні лебеді на хвилях. Навіть

у ті моменти, коли вони, здавалось, стояли, кожен мускул їх чорного тіла тремтів під одежею, груди важко здіймалися, білі зуби блищали крізь розхилені уста, і з грудей вилітав короткий рик жаги.

Стара циганка, ледве помітна з-за диму від люльки, плескала з призьби в долоні, а з другого боку стояла біла коза і придивлялась, не змигаючи, до хазяїв, немов зачарована мелодією циганського танцю.

Остап теж вилазив із хати подивитись на танці.

«Чортзна-як гуляють, немов п'яні», — думав він та згадував музики у своїм селі, що наймав колись Соломії.

* * *

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодрло. Якось перед світом Раду уніс у хату побитого, скривавленого Гіцу. Старий циган стиха постогнував і лишив за собою, від порога до лави, криваву стежку. Жінки сполохались. Стара кляла і сікалась до Раду, а той, похмурий і стурбований, пояснив їй щось пошепки, немов боявся, щоб сторонні люди не почули того. Стара циганка збила бучу, розворушила всіх. Соломія мусила затопити в печі, Маріуца з матір'ю обдивлялись побитого, Раду поспішивсь укинути в вогонь скривавлену Гіцину одежу та зістругати з долівки сліди крові. Він був неспокійний, усе то виходив, то входив у хату, кудись щезав і знов

з'являвся, щоб таємно порадитись із жінками. Жінки не поїхали на жеври. Облізла шкапина блукала цілий день коло дому, підставляла сухі ребра вітрові та скубла останню, пожовклу й посохлу травицю. Стара циганка, видимо, журилась, кричала, плакала і не відходила від Гіци. Маріуца була спокійна, але задумана. Гіца мовчки лежав у кутку, але часом скликав усіх, і тоді над ним нависали три чорні голови — і велись таємні поради. Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадувався. Пригода з Гіцою турбувала й його, і Соломію, і вони наважились покинути небезпечне місце, неважаючи на те, що Остапові трудно було пускатись пішки в дорогу. Завтра Соломія мала попрохати свого болгарина притулити поки що Остапа і, коли він згодиться, зараз же вибратись із плавнів.

Та сталось інакше. На другий день, коло полудня, набігли на циганську хатину турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття і пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинився у плавнях, його не слухали, як не слухали лементу жінок, прокльонів Раду.

Вони поклали Гіцу на візок, запряжений облізлою шкапиною, підперли двері кілком і, аллахкаючи та лаючи, пігнули бранців по дорозі в Галац.

Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть...

V

Соломії сьогодні щастило. В болгарина не робили, бо було якесь місцеве свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа. Болгарин був задля свята трохи напідпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапові ночувати вкупі з його челядниками і навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошима і забігти в Галац — купити Остапові теплу одєжинку. Їй було якось особливо весело і легко сьогодні на душі, так здорово дихалось морозним повітрям, усе погане, що було в житті, відсувалось назад, блідло.

Зростала певність, що все скінчиться добре, — і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі. Очі в неї розбігались поміж довгими рядами яток і рундуків із купами різної одєжі, з горами білих та рудих «качул»^[38], що лежали на рундуках, немов на них спочивала отара, з цілими стосами козлових черевиків, легких і запашних на весь базар. Вона не знала, куди перше поткнутися, і довго, може, стояла б, коли б хтось не смикнув її ззаду за рукав.

— Соломіє! — обізвався рівночасно козячий голос. — Чи це ви, чи ваша тіль?.. Хе-хе-хе...

Соломія озирнулась: перед нею стояв Котигорошок.

— Іване! А ви звідки тут узялися? — скрикнула вона,

зрадівши йому, як рідному.

— А що? Ви думали — пропав?.. Де ж Остап?

— Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю що треба... — І Соломія вивела з юрми зрадлого такою ласкою Івана.

— Хе-хе-хе! Гора з горою не зійдуться, а ми... — сміявся він, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тіло гоїдалось від сміху.

Іван за цей час погладшав, вилюднів наче і виглядав не наймитом, а скоріш хазяїном. Коротку суконну чугайнку він широко підперезав зеленим поясом, широченні шаровари пустив поверх халяв, від чого став іще коротшим, а цапину борідку запустив, і вона поважно лежала на його грудях, мов у статечної грошовитої людини. Вони примостились на сходах під крамницею.

— Оце але! — дивувався Іван. — Наче мені сон сниться, що вас бачу... Розкажіть хоч, яким чудом ви тут опинилися?

Соломія почала оповідати, та Іван раз у раз перебивав її.

— Хе-хе! Я гукаю — Остапе! Соломіє! — аж коли гляну, а навкруги вода... тільки буль-буль під веслами, буль-буль... а берег так і пропав у темряві...

— Ох, лишко! — охкав Іван, наче баба. — Під саме серце влучив, бач...

Іван витріщав на Соломію очі і крутив, здивований, цапиною борідкою.

...Аякже, аякже, таже обсмалили б, як кабана...

пропала б душа християнська ні за понюшку табаки... хе-хе!..

...Ви думаете — точнісінько так і мені було: ото пристали ми до берега...

...Оце але! Ну й бісова циганка!.. він її лупцює, а вона йому очі з лоба дере, так як...

Іван перебивав Соломіїне оповідання та все поривався розповісти про свої пригоди. Врешті він таки діп'яв свого.

— Вилізли ми з човнів, стали на турецьку землю, а мені й світ не милий, їй-богу!.. Де! Чоловік думав при купі з гарними людьми, а тут... тільки клунок ваш у руках... Йдемо на другий день у конак^[39] записуватись, а мені все ви на думці з Остапом, мало не плачу з жалю... Записали нас — кажуть, вільні... Ну, живий живе й гадає — хе-хе-хе!.. Одні з нашої валки подались на Тульчу, на Ісакчу, до родичів, а я бачу, що й тут наші люди, — та й лишивсь. Може, думаю, яку звістку про вас почую — їй-богу!.. Та чекайте ж бо, не перебивайте... От вийшов я на базар — став коло наших... оглядаю тих, що наймають... Проходять турки — гал-гал-гал! Як жиди наші... Чорні греки так і шпають, так і шпають... Підійшов до мене один чоловік — румунами їх тут звать. «Йди, каже, до мене за “аргата”»... Аргат — це по-їхньому, а по-нашому — наймит... А я й не знав, про що він... Чого хочеш, питаю? А він — аргат, аргат... Насилу розтолкували люди... Чому ні? — кажу, та й пішов за ним. Людяний чоловік, спасибі йому, харчі добрі... Оце як молодиця його почне на мене гримати, то він

і піддобрюється, щоб я не покинув: «Бун^[40] аргат, — каже, — бун», ще й по плечу плеще... Та що він собі мислить, що я довіку буду молотити йому на гармані!.. Аякже, сподівайся, хе-хе-хе!.. От Савка — пам'ятаєте Савку — такий високий, сухий?.. Е, які ж бо ви, отой Савка... що... що такий сухий, високий, верстою дражнили... та він кличе під Тульчу... Йди, каже, туди, там землі не міряні, бери займай, скільки сили твоєї, рубай ліс, став хату, хазяїном будеш... Знаєте що, Соломіє... ой, знаєте що: рушаймо усі туди — їй-богу!.. І Остап із нами... От буде добре! Ходім зараз до вас, порадимося ще з Остапом... однак сьогодні свято... Ну, це але! Ну, це так!.. І не гадав, і не снів навіть... Правду кажуть: гора з горою... хе-хе-хе!..

Іван крутив головою; від щасливої гадки ситий вид його і круглі очі блищали, мов помазані маслом. Він, не вгаваючи, жебонів своїм козячим голоском, хвалив, сподівався, божився і прохав.

Соломія й сама думала про ті сторони, куди закликав Іван. Роблячи у болгарина, вона чула про селитьби втікачів і тільки ждала, щоб Остап трохи очунав. Тепер, разом із Іваном і з отим Савкою — який це Савка? — охітніше буде вирушати у нові місця.

— Ну, добре. Ви вже тільки заждіть, поки я зроблю покупки...

— І я з вами піду... я вже буду триматися вас, як сліпий плота, а то знов загублю де... хе-хе-хе...

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні

до циганської оселі. Іван був радісний, веселий, дробцював короткими ногами і все говорив та й говорив, мов горохом сипав.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія почувала невиразну тривогу. Чого, через віщо — вона не знала, хоч та тривога отруїла їй кров. Соломія, не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком ізнадвору. Що сталося? Нащо зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали догори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було чорно і пусто. Нікого. Де ж усі поділися? Куди подівся Остап? Може, вона помилилась і попала не в ту хату? Соломія вискочила надвір. Ні, та сама хата, он і розколина на стіні, і ті ж верби, і коза... Може, Остап вийшов із хати та підпер двері?

Соломія гукнула Остапа.

Ніхто не обізвався. Та чого ж у хаті такий нелад, все перекинуто, лежить жужмом?.. Де ж слабий Гіца? Він не міг рушитися, як вона виходила з дому, він ледве дихав. Що ж сталося?

Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку — коня й воза нема. Вона побігла до других хат, заглянула в повибивані вікна — нікого й нічого. Ноги в неї тремтіли. Все тіло тремтіло. Тривога душила груди і горло. Де Остап?

— Оце але! — дивувався Іван, бігав за Соломією, чудно

витріщав на неї очі та докучав усякими дурними радами.

— Куди його поділи? — питала сама в себе молодиця, дивлячись на Івана і не бачачи його. Вона нічого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові і розкочувались, як намисто.

— Га! Хто ж його знає!.. Ходім у конак, — радив Іван, — так і так, розкажемо, був чоловік та пропав... Побачите, вони вже знайдуть його...

Соломія ладна була за що-небудь учепитися, аби напасти на Остапові сліди. Та й нічого іншого не лишалося, як послухати Іванової ради. Для певності вона ще раз обдивилась кожен закамарок у хаті, гукнула кілька разів Остапа у плавнях. Іван допомагав їй своїм пискливим голоском. Усе було надаремно. Тоді вони чимдуж поспішили назад у Галац, бо вже почало смеркати.

Ніч стояла надворі, коли вони добились до конаку. Тут їм довелось чекати, бо старший пішов до мечету і довго не вертався, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний турок із горбатим носом та з чорними блискучими вусами на свіжому виду спокійно вислухав їх через драгомана. Він перекинувся кількома словами з другим турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

— Нема чого шукати далеко, він тут, у нас, у доброму сховку. Попалась пташка... Давно вже наставляли сільце на горобців, та ось піймалися... Ціле гніздо накрили. Чужу душу послали у рай, а самі опинились у пеклі.

Скажи нам, молодице, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді, як Гіца, мабуть, при другій okazji, бо рана гоїться вже... Од москаля, кажеш, на перевозі... я так і знав, що він рус, втікач... От ми й відішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там поглядять його по спині... І не прохай, і не благай, нічого не поможу... Ну, чого стоїш? Айда!..

— А ти що за один? — помітив турок Івана. — Теж, видно, з циганського табору?

— Я... я нічого... я так... Оце вигадали — я тут служу, у градинаря, Тодоракі прозивається — хіба не знаєте?.. Оце але!..

Соломія аж похолола, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренням відкидала ті обвинувачення, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала. Турок не схотів слухати, обернувся і забалакав із іншим. Драгоман замахав на неї руками і мало не випхав за двері.

Вона вийшла з конаку.

Що було робити, де шукати рятунку?

Вони мовчки йшли темною вулицею незнайомого міста. Перед ними висів туман, а в йому виразно виднілись лиш жовті, мокрі гілячки дерев, осяяні вікнами з верхніх поверхів кам'яниць. Прохожі стрічались рідко, зате під ворітьми, по лавках, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі румуни. Все це було таке чуже, таке байдуже до Соломіїного горя, ще байдужіше, як плавні. І чого вони з Остапом забились сюди? Нащо вони стільки

терпіли, стільки набідувалися на Бессарабії, мало не пожили смерті у плавнях? Чи не краще було б зігнати у панській неволі серед своїх людей?

— Не журіться, — потішав її Іван, — таже там, у конаці, розсудять... Не їла душа часнику, не буде й смердіти... Побачите, що його пустять... А ми завтра порадились із людьми... Я піду до хазяїна свого, він тутешній, знає порядки... Не журіться, жура не pomoже... Гей, смутку мій, де б мені вас переночувати?.. Чи не знає Савка?.. Підемо до Савки, в нього добряча хазяйка...

По довгій блуканині брудними й темними вулицями вони добились врешті до Савки. Його не було вдома, та хазяйка Савчина пустила Соломію на ніч.

— Забіжу до вас завтра, так із полудня... може, випрошусь у хазяїна... — попрощався з нею Котигорошок.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана.

І справді, Іван з'явився, як обіцяв, із полудня.

— Ну, що? — накинулась на нього Соломія.

— Бакшиш треба дати... Ви не знаєте, що то бакшиш? Куку — в руку... хабар... як не дамо, відвезуть раба Божого у Рені, до москалів... А ті не поглядять по головці, ой ні... Розказував Савка, — ви ж пам'ятаєте Савку? — що як його відвезли звідси за Дунай, то там йому москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро — ви не бачили, бо він чуприною закриває, —

і відіслали до пана... Вже скільки по тюрмах поволочили, то він і лік тому загубив, а що пан награвся з ним, то, каже, й згадувати не хочеться. Та що — втік знов сюди, у Тульчу, каже, піду... завзятий хлопець... хе-хе!.. Треба бакшиш готувати та визволяти Остапа, а де грошей взяти? Де? Кажіть! Аж дур голови береться...

Невважаючи на всі розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднілось. Коли тільки річ у грошах, — вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона від рота відриватиме кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп. Може, й Іван запоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і моє докупи... — наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. Він засоромився і кліпав очима. — Та ще там у вашому клунку щось є... може, продасте шуплаття...

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувала — їй допомгла Савчина хазяйка, — та грошей було мало. Однак Соломія на другий день уранці побігла у конак. Там її не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовніри скалили до неї зуби і зачіпали.

Соломія горіла від сорому і злості.

— І-і, бусурмени... так би й порізала вас, так би й поскручувала голови, як галченяттам... Взяли безвинного — та ще й знущаються... — мало не плакала Соломія і показувала своїми дужими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови.

Проте не було іншого способу, як ходити в конак, де

можна було побачити драгомана, а на нього Соломія поклала надію. Драгоман, однак, небагато обіцяв.

— Не пустять твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас — сиди тихо, а робиш шкоду — айда назад... Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер...

— Змилуйтесь, визвольйте, безвинно чоловік погибає, — Соломія ткнула драгоманові гроші.

Драгоман узяв, полічив і покрутив головою,

— Мало...

— Більш нема... Отут усе, що роздобула...

— Ну, добре... приходь за три дні... ні, краще за тиждень... може, що скажу...

Соломія щодня блукала коло конаку — лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось несвідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла. Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишні від вітру, лягав на землю і засипав Соломію, але вона не звертала на те уваги. Соломія була певна, що не дозволить перевезти Остапа за Дунай. Як це станеться, що вона зробить, вона не знала, але певність у тому зростала в ній з кожним днем. Вона ладна піти на видиму смерть, коли цього треба. Соломія вірила, що станеться якась незвичайна подія, якась невідома сила прийде у потребі на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу, не хотіла заробляти та складати гроші, як поклала спочатку. Навіщо? І без того обійдеться. Аби дочекатися, що скаже драгоман.

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак

у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нічого не буде... Відвезуть... А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтра вранці... Як тільки свіне, приходь на берег — побачиш чоловіка... От!..

Така ж спокійна, нічого не відповівши навіть, немов вона давно погодилась із цим, покинула Соломія конак.

«Відвезуть... відвезуть... відвезуть...» — стукало щось молотком в її голові, за кожним кроком, коли вона поспішала до Івана. Вона забрала Івана з гармана і відвела набік.

— Відвезуть... — промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Що відвезуть?

— Остапа.

— Ну? Коли?

— Позавтра... Ми його відіб'ємо...

— Хто — ми?

— Ви і я.

— Оце але! Оце сказали! Як же ми його відіб'ємо? Таже його турки везимуть, гей! — налякався Котигорошок.

Що турки!.. Вона має цілий план. Дуже простий план. Він дістане собі і їй рушниці — кожен румун їх має в хаті, — вони вийдуть на берег уранці, відв'яжуть чужий човен і впливуть на річку. Там вони чекатимуть, аж везимуть Остапа, і нападуть на турків. Остап допоможе,

коли побачить їх... Що, він боїться? Він не хоче визволити товариша, що разом із ним відбув далеку дорогу, разом їв і пив?.. Вона так і знала, що у сього пухиря з здоров'ям тільки й стало сміливості, щоб утекти від жінки... Ось коли вона знайшла йому ціну, зрозуміла його підлещування. Обійдеться без нього, вона сама потрапить загинути, рятуючи Остапа... Та на прощання вона нагадає йому його жінку і отут при людях, на сором йому, відлупцює його, як жиди Гамана...

— А що ж бо ви... а які ж бо ви... нехай Бог сохраниць... — оборонявся наляканий Іван від наступаючої на нього Соломії. — Та я з вами хоч у пекло... Що мені — страшно вмирати, чи що!.. Коли кажете позавтра, про мене й позавтра... я готовий, аби ви... — Іван був червоний, кліпав очима і боязко поглядав на Соломію.

Соломія відійшла, опам'яталася. Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились, як і що. По тому розійшлись.

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна ущерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна і тиха безодня. Туман уже піднявся — і небо стало сірим. В тихому й теплому повітрі чорніли прибережні верби і лягали чорними тінями на чорному дзеркалі річки; набубнявілі мокрі гіллячки верб злегка курились, немов дихали на холоді.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже

він не прийде?

Народу ще було мало. Лиш де-не-де перебирались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показалася коротка і сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у перший скраю човен, витяг із-за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий? — поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий, — стиха обізвався Іван, відпихаючись від берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового краєвиду змінила йому настрої. Вони відпливли на середину річки. Прудка течія зносила їх униз, і видко було, як тікали від них білі береги з чорними вербами.

Соломія не відривала очей від берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх троє, чи четверо? — мучило Соломію питання, і вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сідали і як човен загойдався на воді, відділяючись від берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі і лишали за собою город. Турецький човен теж вплив на середину, певно, хотів покористуватися силою течії. Так вони плили далеко один від одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закrywся за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо — двоє на веслах, а двоє — один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е! — вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста-а-пе! — співала Соломія. — Ми їдемо тебе-е визволяти!.. Іван б'є одного... я стріляю другого, а ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин від турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдались, і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутись, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез^[41].

У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною сну. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину заляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен із переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд чорних очей, і їй здавалося, що вона стріляє безперестанку, хоч могла вистрілити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він

машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук; червоний фез турка якимось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой, Боже ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзнаки в воду. Хибкий човен нагнувся під вагою його тіла і викинув Соломію. Льодова вода голками пройшлась по Соломіїному тілу, сон щез, і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій — той самий, що був під Івановим веслом, — держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить, усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибіння тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішатися, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні сили життя встають, і пруться, і розпирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... уся волю... Ось ближче до берега... Ось берег видко... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим

і тяжчим стає воно, все глибше і глибше пірнає у воду...

— Остапе!.. — з розпукою кличе душа.

— Соломіє-є!.. — доноситься до неї крик серця.

— Соломіє!.. — чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, і гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане вдалині і обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

Тихо в повітрі...

* * *

Чимало води утекло в Дунаї з того часу.

На високій бессарабській половині, де удень котиться брудна хвиля овечої отари, а по ночах сумно гуде вітер, стоїть самотньо високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись бились турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно світяться вікна у маленькій хатинці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить іздалеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, від тихого бриніння мушки до гуркоту грому, від скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки.

Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки.

— Чую, чую... — шепче він і виходить із хати.

Темрява і пуста обгортають його.

Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай, — і шепче:

— Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

— Оста-а-пе-е!..

— Отак вона мене часто кличе, — оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку. — Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе... то в комин гукне, то надворі покличе... а часом серед ночі збудить... А не

приходить, ні... Та й хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись.

— Оце ззаду пам'ятка від пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до Бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...

Примітки

- [1] Безлісній горі.
- [2] Штани.
- [3] Царинка — обгороджений сінокіс близько од оселі.
- [4] Смереки, рід наших ялинок.
- [5] Острива — суха смерека з галузками, на якій сушиться сіно.
- [6] Худоба.
- [7] Диких верхах гір.
- [8] Лісові ягоди.
- [9] Ватра — вогнище.
- [10] Довга, на сажень, сурма з дерева і з кори.
- [11] Суточки — обгороджена гірська стежка.
- [12] Плай — гірська стежка. (Прим. ред.)
- [13] Жінота.
- [14] Негода, дощі.
- [15] Огорожа з дерев'яних лат.
- [16] Повітка на сіно.
- [17] Дерев'яний намет, в якому живуть вівчарі та роблять сир (будз, бриндзю).
- [18] Дерев'яна посудина.
- [19] Коров'ячий пастух.
- [20] Струнка — намет для доїння овець.

- [21] Козар — козячий пастух.
- [22] Полиці під дахом.
- [23] Сироватка.
- [24] Туман.
- [25] Картопля.
- [26] Габа — хвиля.
- [27] Гоц — водопад.
- [28] Кашіца — дерев'яна обшивка берегів.
- [29] На роботах у лісі.
- [30] Раду, йди сюди! (Циган.)
- [31] Що кажеш? (Циган.)
- [32] Куди йдеш? (Циган.)
- [33] Гарний. (Циган.)
- [34] Добре! (Циган.)
- [35] Чоловік? Чоловік? (Циган.)
- [36] Як звуть? (Циган.)
- [37] Гроші! Гроші! (Циган.)
- [38] Овечої вовни (циган.).
- [39] Поліційна діляниця (тур.).
- [40] Добрий (румун.).
- [41] Головний убір (тур.).